

GALBERT VAN BRUGGE EN DE VERRADERLIJKE MOORD OP KAREL DE GOEDE

Beschouwingen over tekst en auteur naar aanleiding van een nieuwe uitgave

Georges Declercq

Het zogenaamde dagboek dat Galbert van Brugge, een grafelijk ambtenaar (*notarius*) verbonden aan het Sint-Donaaskapittel¹, wijdde aan de moord op graaf Karel de Goede (Brugge, 2 maart 1127) en de bewogen gebeurtenissen die er in 1127-1128 op volgden, is ongetwijfeld één van de merkwaardigste bronnen uit de Vlaamse middeleeuwen. Overgeleverd onder de titel *De multro, traditione et occisione gloriosi Karoli comitis Flandriarum*, is het "schamel boekse" dat Galbert naar eigen zeggen schreef² immers in menig opzicht een buitenbeentje in de middeleeuwse historiografie. Daarbij is niet alleen de wijze waarop de auteur zijn relaas heeft opgebouwd (in de vorm van dagboeknotities) uniek voor deze periode, maar ook het feit dat zijn tekst, of althans een deel daarvan, in onafgewerkte, niet getoucheerde vorm tot ons is gekomen. In deze ongekuiste versie was Galberts tekst niet geschikt voor publicatie, want allerlei personen, gaande van bepaalde kanunniken van het Sint-Donaaskapittel tot en met de man die uiteindelijk de machtsstrijd zou winnen, namelijk graaf Diederik van de Elzas, worden erin bedacht met weinig flatterende of zelfs ronduit negatieve uitlatingen³. Dit verklaart tegelijkertijd waarom dit boeiende verhaal aan de tijdgenoten onbekend is gebleven (geen enkel middeleeuws handschrift bleef

1 Inzake de benaming van de Brugse kapittelkerk sluiten we ons volmondig aan bij de zienswijze van M. Gysseling: "De traditionele en nog steeds bij het volk gebruikelijke benaming Sint-Donaas is te verkiezen boven het recente en geleerde Sint-Donatiaan. Men zegt toch ook Sint-Pieters, Sint-Truiden, en niet Sint-Petrus, Sint-Trudo" (M. GYSSELING - A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, I, s.l., 1950, p. 289).

2 Proloog: *hujus opusculi exiguus manipulus*. De vertaling "schamel boekse" ontleen we aan Bert Demyttenaere; cf. R.C. VAN CAENEGEM (ed.), *Galbert van Brugge: de moord op Karel de Goede. Dagboek van de gebeurtenissen in de jaren 1127-1128*, Antwerpen, 1978, p. 75.

3 Zie ter zake vooral R.C. VAN CAENEGEM, *Historische inleiding. De Vlaamse crisis van 1127-1128*, in IDEM (ed.), *Galbert van Brugge*, pp. 61-62, en van dezelfde auteur *Galbert van Brugge en het recht*, in *Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België*, Klasse der Letteren, XL (1978), nr. 1, pp. 3-7.

bewaard) en waarom het bij moderne historici op zoveel aandacht kan rekenen.

1. Een nieuwe uitgave van Galberts dagboek

Eind 1994 verscheen in de prestigieuze reeks *Corpus Christianorum* van de hand van de Amerikaanse mediëvist Jeff Rider (Wesleyan University), die romanist van opleiding is, een nieuwe editie van deze unieke bron⁴. Ze moet de uitgave vervangen die Henri Pirenne in 1891 verzorgde van Galberts dagboek⁵. Rider heeft maar weinig goede woorden over voor de editie van Pirenne die, naar hij op grond van diens briefwisseling kon nagaan, haastig voorbereid werd tussen mei en oktober 1890 (p. XLIII). Het is zijns inziens in wezen een herziening van de uitgave van de Bollandisten uit 1668 en bovendien is het kritisch apparaat van Pirenne onbetrouwbaar: "All the textual evidence that is available today was available to Pirenne in 1890-91, and he could have corrected the shortcomings of the Bollandist edition and produced a text that would still satisfy us today. Had he done so, it would now be sufficient to reprint his edition or at least his text. He failed, however, to discover the Bruges manuscript, even though it was already catalogued, and could thus not identify the Bollandists' emendations as accurately as he might have. His critical apparatus, moreover, is inaccurate and insufficient". Kortom: "We thus still need a modern edition of Galbert's history" (p. XLV).

Zoals alle uitgaven in de reeks *Corpus Christianorum*, is ook deze editie materieel zeer verzorgd. In de inleiding behandelt de auteur achtereenvolgens bondig de moord op Karel de Goede, de figuur van deze graaf, Galbert van Brugge, de compositie van diens dagboek, de handschriftelijke overlevering, de vroegere uitgaven en de wijze van uitgeven die hij zelf toepaste. Deze inleiding wordt afgesloten met een vrij uitvoerige bibliografie⁶. In de eigenlijke uitgave heeft Rider de indeling van de tekst in 122 hoofdstukken overgenomen van de vroegere uitgevers R. Köpke⁷ en H. Pirenne. Tot en met c. 36 geeft Rider parallel

4 J. RIDER, *Galbertus notarius Brugensis. De multro, traditione et occisione gloriosi Karoli comitis Flandriarum*, Turnhout, 1994 (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, CXXXI).

5 H. PIRENNE, *Histoire du meurtre de Charles le Bon comte de Flandre (1127-1128) par Galbert de Bruges*, Parijs, 1891.

6 Deze bibliografie is vrij volledig. Wat de recente literatuur betreft, kan als lacune enkel aangestipt worden: G. DECLERCQ, *Bertulf, kanselier van Vlaanderen*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 13, Brussel, 1990, kol. 73-80. Ter aanvulling: sinds de publicatie van de nieuwe uitgave verschenen nog A. DEMYTTENAERE, *Mentaliteit in de twaalfde eeuw en de benauwenis van Galbert van Brugge*, in M. MOSTERT - R.E. KÜNZEL - A. DEMYTTENAERE (eds.), *Middeleeuwse cultuur. Verscheidenheid, spanning en verandering*, Hilversum, 1995, pp. 77-129 en R.C. VAN CAENEGEM, *Notes on Galbert of Bruges and his Translators*, in *Peasants and Townsmen in Medieval Europe. Studia in honorem Adriaan Verhulst*, Gent, 1995, pp. 619-629.

7 *Passio Karoli comitis auctore Galberto*, ed. R. KÖPKE, *M.G.H.*, SS., XII, Hannover, 1856, pp. 561-619.

met de Latijnse tekst ook een tot dusver ongepubliceerde 15de-eeuwse vertaling van het dagboek van Galbert uit. Overeenkomstig de gebruiken van de reeks, werden er bij de tekst geen verklarende voetnoten opgenomen, zodat men hiervoor aangewezen blijft op de editie van Pirenne en vooral op de uitstekende Engelse vertaling van J.B. Ross⁸. In bijlage treffen we een korte 15de-eeuwse Franse samenvatting van het eerste deel van Galberts werk aan, alsook een paar kaarten⁹ en stambomen. Helemaal achteraan zijn er tenslotte indices met de bijbelcitaten en met de citaten van klassieke auteurs, en vooral een uitvoerige - en merkwaardige - "index nominum et locorum" (pp. 193-224).

In deze index zijn niet enkel de (Latijnse) plaats- en persoonsnamen als dusdanig opgenomen, maar ook substantieven (of woordgroepen) die verwijzen naar personen of plaatsen. In zekere zin volgt Rider daarmee het voorbeeld van Pirenne, die in zijn index ook reeds de "voornaamste technische termen" inlaste, doch hij is daarin nog veel verder gegaan. Zo vinden we er bijvoorbeeld niet bij name genoemde personen zoals een *abbas Oldenburgensis* of een *castellanus Gendensis*, evenals naamloze *ancillae*, *artifices*, *latrones*, ja zelfs *ignobiles* en *illiterati*. Verder treffen we er onder andere uitdrukkingen aan als *populus Sancti Audomari*, *majores viciniae circa mare* of *sapientiores in clero et populo Flandriae*. Net als Pirenne vermeldt Rider in zijn index ook talrijke termen die refereren aan de topografie van Brugge, zoals bijvoorbeeld *pons castri Brugensis* of *domus praepositi Brugensis*. De opname van al deze woorden en uitdrukkingen maakt van deze index een nuttig werkinstrument, dat ongetwijfeld diensten zal bewijzen. Toch kan men zich afvragen of Rider, die blijkbaar werkte op basis van een computerconcordantie, niet te veel heeft willen opnemen in zijn "index nominum et locorum" (zie bijvoorbeeld een hele reeks termen in verband met de belegerden en de belegeraars: *obsessi in castro Brugensi*, *occisi in*

8 J.B. ROSS, *The murder of Charles the Good Count of Flanders by Galbert of Bruges*, revised edition, New York-Evanston-Londen, 1967 (eerste editie 1959).

9 Het kaartje van de Brugse burcht op p. 179 ("Appendix 4") is - wat nergens gezegd wordt - duidelijk gebaseerd op het kaartje dat M. Ryckaert tekende voor mijn bijdrage *Oorsprong en vroegste ontwikkeling van de burcht van Brugge (9de-12de eeuw)*, in H. DE WITTE (ed.), *De Brugse Burg. Van grafelijke versterking tot moderne stadskern*, Brugge, 1991, p. 28 en dat enigszins aangepast ook verscheen in M. RYCKAERT, *Brugge*, Brussel, 1991 (Historische Stedenatlas van België), p. 57. De bij Rider gepubliceerde versie van dit kaartje werd gewijzigd om het in overeenstemming te brengen met de traditionele visie op de 12de-eeuwse topografie van de burcht, zoals vertolkt door J. DHONDT, *De vroege topografie van Brugge*, in *H.M.G.O.G.*, n.r., 11 (1957), pp. 3-18 en L. DEVLIEGHER, *Galbert en de topografie van Brugge*, in VAN CAENEGEM (ed.), *Galbert van Brugge*, pp. 258-264. De verschillen hebben betrekking op de bruggen aan de westzijde van de burcht en op de ligging van de grafelijke woning. Rider situeert het huis van de graaf uit Galberts dagboek aan de oostkant (de zgn. "Loove"), alhoewel er aanwijzingen zijn dat het eerder met het Steen aan de westkant dient te worden geïdentificeerd; zie N. HUYGHEBAERT, *Iperius et la translation de la relique du Saint Sang à Bruges*, in *H.S.E.B.*, C (1963), pp. 160-163 en DECLERCQ, *Oorsprong en vroegste ontwikkeling*, pp. 18-19.

obsidione, cognati occisorum in obsidione, optimates obsidionis, barones obsidionis, proceres obsidionis, obsidentes castrum Brugense, enz.). Hoever Rider zijn indexering heeft doorgedreven, blijkt eveneens als men zijn referenties natrekt. Onder *Brugae* komen zo niet alleen verwijzingen voor naar het eigenlijke toponiem, maar ook naar woorden als *locus noster* of *cives loci*. De identificatie van de plaats- en persoonsnamen is doorgaans correct¹⁰, maar een paar maal is er toch iets misgelopen. De persoonsnamen worden in de index in het Latijn geïdentificeerd op basis van de gegevens in de tekst van Galbert zelf (ook al klinkt het resultaat soms vreemd; zie bijvoorbeeld p. 203: *Filius furatus Walteri ex Florerdeslo (filius sutoris): vir filiae filii fratris Bertulfi*). Dit is ook zo bij Lidgardis en Ledewif, die in Galberts dagboek respectievelijk worden vermeld als moeder van een zekere Robertus en als moeder van een Lambertus (c. 85: *Robertum filium Lidgardis*; c. 110: *Lambertus filius Ledewif*). Alleen heeft Rider niet ingezien dat het hier vrouwenamen betreft, wat in zijn index tot de volgende identificaties leidde: *Lidgardis, pater Roberti* en *Ledewif, pater Lambertus* (sic) (p. 209). Voor de plaatsnaam *Bucholt* stelt Rider in zijn index drie mogelijke identificaties voor: Boechoute onder Waasmunster, Boechoute onder Velzeke en zelfs Boechout bij Antwerpen (p. 197). Ze zijn alle drie verkeerd. In de tekst van Galbert wordt *Bucholt* immers in één adem vernoemd met Axel (c. 114), zodat - zoals Pirenne reeds bemerkte - het duidelijk gaat om Boekhoute ten N. van Gent, wat op het kaartje van Vlaanderen bij de uitgave van Rider merkwaardigerwijze wel correct staat aangegeven (pp. 176-177). Foutief is in de index ook de identificatie van *Sanctus Egidius*. Rider denkt aan Sint-Gillis-bij-Dendermonde of Sint-Gillis-Waas (p. 219), maar dit is onmogelijk. Niet alleen klimmen deze dorpsnamen niet hoger op dan de 13de eeuw¹¹, maar uit de context (c. 33: *eodem tempore reversus est Razo butelgir a Sancto Egidio*) kan opgemaakt worden dat hier een veraf gelegen plaats bedoeld wordt, met name het in de middeleeuwen bekende bedevaartsoord Saint-Gilles-du-Gard in de Provence, zoals Pirenne en Ross al terecht aanstipten¹².

10 Merkwaardig is wel dat waar Rider voor de plaatsen in Frankrijk steeds het arrondissement opgeeft (afkorting A), hij voor het aanduiden van de administratieve onderverdeling bij de identificatie van de Belgische steden en gemeenten steeds een enigmatische R gebruikt, die volgens de lijst van afkortingen opp. 193 "Regierungsbezirk" (!) zou moeten betekenen.

11 Sint-Gillis-bij-Dendermonde werd oorspronkelijk Zwijveke genoemd; het toponiem *Sanctus Egidius* komt er voor het eerst voor in 1223. De parochie Sint-Gillis-Waas, waarvan de vroegste vermelding uit 1239 dateert, ontwikkelde zich vermoedelijk uit Ter Kluizen (Coesvoorde). Cf. H. HASQUIN (ed.), *Gemeenten van België. Geschiedkundig en administratief-geografisch woordenboek, 2: Vlaanderen-Brussel*, Brussel, 1980, pp. 987-988 en M. GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (voor 1226)*, II, Tongeren, 1960, p. 918.

12 PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. 56 n. 2; ROSS, *The murder*, p. 161 n. 7. Over de Vlaamse pelgrimstochten naar dit bedevaartsoord, zie A. VIAENE, *Sente Gillis in Provenchen (Saint-Gilles-du-Gard). Een bedevaart uit het oude Vlaamse strafrecht*,

Rider omschrijft zijn eigen uitgave als behoudsgezind ("conservative"): hij bracht geen nieuwe emendaties aan de tekst aan en hij wijzigde de lezingen van Pirenne naar eigen zeggen slechts wanneer hij vond dat daar een goede reden voor bestond (p. XLVI). Over de aanpassingen van Rider aan de tekst van Pirenne en de al dan niet gegrondheid daarvan, zullen we het verder nog hebben. Voorlopig willen we hier slechts opmerken dat Rider tenminste op één plaats heeft nagelaten de tekst te emenderen waar dit nochtans nodig was. Het begin van c. 93 luidt bij Rider aldus: *Idus Augusti retro, itaque in festo sancti Petri in Augusto, habitis nundinis in Insulis*. De hier opgegeven chronologische gegevens stemmen niet overeen: de iden van augustus vallen op 13 augustus, het feest van sint Pieter in augustus daarentegen op 1 augustus ("Petri ad vincula" of Sint-Pietersbanden), datum waarop ook de jaarmarkt van Rijsel aanving¹³. Het woord *idus*, dat voorkomt in alle elementen van de tekstoverlevering, berust dus blijkbaar op een schrijffout en de vorige uitgevers Köpke en Pirenne hebben dan ook terecht *idus* in de tekst vervangen door *kalendas*, wat als datum 1 augustus 1127 oplevert. Rider echter heeft deze verantwoorde emendatie weer ongedaan gemaakt en zonder in een verklarende voetnoot zelfs maar te suggereren dat er hier een probleem is, plaatst hij als omzetting van deze datum in de marge 13/VIII/1127, ofschoon deze datering in tegenspraak is met de beide andere dateringselementen.

Wat de uitgave zelf betreft, dient tevens de aandacht gevestigd op een eigenaardig - en mijns inziens betreurenswaardig - aspect van de uitgavetechniek die Rider heeft gehanteerd. Ik denk daarbij niet zozeer aan het feit dat hij overeenkomstig de gebruiken van de reeks de tweeklank *ae* steeds op de klassieke manier heeft gespeld, daar waar de handschriften (en de uitgave van Pirenne) vaak de middeleeuwse spelling *e* hebben; evenmin overigens aan de vaststelling dat hij doorgaans "the more standard spelling" heeft toegepast (p. XLVII), of dat hij zuiver orthografische varianten en evidente schrijffouten niet in het kritisch apparaat heeft opgenomen, maar wel aan de schrijfwijze die hij heeft gevolgd voor de plaats- en persoonsnamen. Zoals hij in zijn inleiding zelf uiteenzet (p. XLVII), heeft Rider voor de eigennamen immers steeds één van de varianten gekozen en deze vervolgens overal in de tekst gebruikt. Hij heeft met andere woorden de eigennamen geüniformiseerd en het daarbij zelfs niet nodig geacht om de andere grafieën in het kritisch apparaat op te nemen. Wie deze varianten toch wil kennen, wordt verwezen naar de reeds genoemde "index nominum et locorum". Daar vindt men inderdaad bij elke plaats- of persoonsnaam de overige schrijfwijzen opgesomd, telkens met aanduiding van het handschrift, casu quo

in *Biekorf*, 71 (1970), pp. 5-16; herdrukt in IDEM, *Vlaamse pelgrimstochten*, Brugge, 1982, pp. 132-142 (Viaene kende de passage uit Galbert blijkbaar niet; de eerste Vlaamse pelgrimstocht naar Saint-Gilles die hij vermeldt, is die van graaf Filips van de Elzas in 1170).

13 Cf. M. YAMADA, *Le mouvement des foires en Flandre avant 1200*, in *Villes et campagnes au moyen âge. Mélanges Georges Despy*, Luik, 1991, p. 781.

de oude editie, waarin deze vorm voorkomt. Aangezien het hier echter een algemene opsomming per eigenaam betreft en de erop volgende referenties naar de tekst niet aan de afzonderlijke vormen gekoppeld zijn, kan deze index geenszins de opname van de varianten in het kritisch apparaat vervangen. Bovendien heeft Rider nagelaten aan te duiden aan welk(e) handschrift(en) hij de geüniformiseerde schrijfwijze van een naam heeft ontleend. Alsof dit alles nog niet erg genoeg was, heeft hij bij zijn uniformisering ook nog eens bij voorkeur de archaische vormen terzijde geschoven. Om dit in te zien volstaat het de uitgave van Rider te vergelijken met die van Pirenne.

Zo lezen we bij Rider vormen als *Brugensis*, *Brugis*, *Brugas* en *Brugenses*, daar waar Pirenne dikwijls *Brudgensis*, *Brudgis*, *Brudgas* en *Brudgenses* heeft¹⁴. Van beide schrijfwijzen is de laatste duidelijk de meest archaische. Soortgelijke vormen van de naam Brugge met t (taalkundigen spreken van assiblatie) kwamen voor van de 10de eeuw tot het eerste kwart van de 12de eeuw¹⁵. In het *Liber Traditionum Antiquus* van de Gentse Sint-Pietersabdij uit het midden van de 10de eeuw is zo sprake van *in Brutgis vico*¹⁶ en in een grafelijk charter voor de Sint-Baafsabdij te Gent uit de jaren 1111-1115 komt driemaal de vorm *Brutgensis* voor¹⁷. De door Rider naar de "index nominum et locorum" verwezen grafie *Brudg-* is dus blijkbaar nog net mogelijk in een tekst uit 1127/28, maar lijkt kort daarna in onbruik te zijn geraakt, zodat het vrij waarschijnlijk is dat ze wel degelijk tot de tijd van Galbert zelf opklimt. Andere archaïsmen hebben de editie van Rider al evenmin overleefd. Op een analoge manier moesten *Holdlandensem* en *Holdlandensis* de plaats ruimen voor *Hollandensem* en *Hollandensis*¹⁸, en werden *Northmannos* en *Nortmannia* stilzwijgend vervangen door *Normanos* en *Normannia*¹⁹. De naam van het dorp Vladslo wordt bij Pirenne doorgaans *Frorerdeslo* en één enkele maal *Frorerdesflo* gespeld. Rider heeft alle vermeldingen van Vladslo geüniformiseerd tot *Florerdeslo*, een vorm die bij Pirenne

14 Vgl. bijv. PIRENNE, *Histoire du meurtre*, pp. 38, 74, 111, 115, 127, 143, 144, 149 en 156 met RIDER, *Galbertus*, pp. 53, 96, 121, 125, 134, 145, 146, 149 en 154.

15 GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek*, I, p. 195; cf. ook van dezelfde auteur *Etymologie van Brugge*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, XVIII (1944), pp. 69-79 en *Een nieuwe etymologie van Brugge*, in *Naamkunde*, 3 (1971), pp. 1-4.

16 GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, I, nr. 49, p. 138.

17 F. VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre 1071-1128*, Brussel, 1938, nr. 75, p. 172: *Bertholphus Brutgensis prepositus, Walterus Brutgensis castellanus, ..., Tancredus canonicus Brutgensis* (Vercauteren geeft voor de eerste twee vermeldingen foutief *Brugensis* i.p.v. *Brutgensis*; cf. C. VLEESCHOUWERS, *De oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent (819-1321)*, II, Brussel, 1990, nr. 20, p. 20).

18 Vgl. PIRENNE, *Histoire du meurtre*, pp. 109 en 111 met RIDER, *Galbertus*, pp. 120 en 121.

19 Vgl. PIRENNE, *Histoire du meurtre*, pp. 137 en 148 met RIDER, *Galbertus*, pp. 141 en 148.

een paar maal als variant voorkomt²⁰. De keuze van Pirenne was nochtans terecht, want de oudste vormen van het toponiem Vladslo hebben een r als tweede letter: *Froordeslo* (987-994 en 994); in de loop van de 12de eeuw kwam een l in de plaats van de r en werd *Flardeslo* (1119, 1140, 1145, 1156, 1161, 1176) de normale schrijfwijze van de dorpsnaam²¹. De door Rider opzij geschoven vorm *Frorerdeslo* moet in 1127/28 dus duidelijk al een archaïsme geweest zijn en kan derhalve bezwaarlijk een lezing zijn die door een latere copiïst in de tekst werd aangebracht. Ook bij de persoonsnamen zijn verschillende 12de-eeuwse vormen ten prooi gevallen aan de uniformisering. Nemen we bijvoorbeeld de naam Boudewijn. Bij Pirenne treffen we hiervoor de schrijfwijzen *Baldwinus*, *Baldewinus*, *Balduinus* en *Baldevinus* aan²², die alle vier gangbaar waren in de 12de eeuw²³. Bij Rider daarentegen is alles herleid tot de standaardvorm *Balduinus*²⁴, of tenminste, dat zou volgens de eigen logica van Rider overal het geval moeten zijn, doch in c. 68 bleef blijkbaar per vergissing driemaal de archaïsche vorm *Baldewinus* staan²⁵. Nog een mooi voorbeeld: de naam Wulferik. In de editie van Pirenne wordt deze naam een paar keer als *Wlfricus* gespeld, bij Rider steeds *Wulfricus*²⁶. De grafie W voor de klank Wu of Vu was courant in de 12de eeuw²⁷. Ook hier staan we bijgevolg weer voor een overblijfsel dat zo het al niet tot de tekst van Galbert zelf opklimt dan toch tot een handschrift uit de 12de eeuw.

Het resultaat van de door Rider gevolgde werkwijze is dat de uitgave van Pirenne archaïscher oogt en, althans voor wat de schrijfwijze van de persoons- en plaatsnamen betreft, ongetwijfeld dichter bij de oorspronkelijke tekst van Galbert staat dan de nieuwe editie. Dat bij Pirenne een en dezelfde eigennaam op verschillende manieren wordt geschreven, is daarmee geenszins in tegenspraak. Wie vertrouwd is met middeleeuwse handschriften weet immers dat de scribenten zich veelal weinig gelegen lieten aan een eenvormige schrijfwijze van namen en zelfs van gewone woorden. Zo is het perfect te verantwoorden dat Pirenne, net als de door hem gebruikte handschriften, voor de naam Brugge drie vormen aanwendt (*Brudg*-, *Brugg*- en *Brug*-), temeer daar deze drie grafieën

20 Zie de index bij RIDER, *Galbertus*, p. 203; vgl. met PIRENNE, *Histoire du meurtre*, pp. 37, 108, 131, 134, 143, 148 en 158.

21 GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek*, II, p. 1020.

22 Zie bijv. PIRENNE, *Histoire du meurtre*, pp. 110, 111, 135, 138 en 148.

23 Cf. in dit verband de index van Th. DE HEMPTINNE - A. VERHULST, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (juli 1128 - september 1191). II. Uitgave. Band I. Regering van Diederik van de Elzas (juli 1128 - 17 januari 1168)*, Brussel, 1988, pp. 460-462.

24 Cf. RIDER, *Galbertus*, p. 195 (index).

25 RIDER, *Galbertus*, p. 120; vgl. met PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. 109.

26 PIRENNE, *Histoire du meurtre*, pp. 47, 64 en 68; vgl. met RIDER, *Galbertus*, p. 224 (index).

27 Cf. opnieuw de index van DE HEMPTINNE - VERHULST, *De oorkonden*, II, 1, p. 522.

courant waren in de late 11de en de vroege 12de eeuw²⁸. De uniformisering die Rider heeft toegepast, valt evenwel moeilijker te verantwoorden, niet in het minst omdat hij daar bovenop nog eens nagelaten heeft de varianten in voetnoot te vermelden. De uniformisering gebeurt met andere woorden geruisloos en met het overzicht van de verschillende vormen uit de handschriften in de "index nominum et locorum" kan, zoals hoger reeds aangestipt, niet veel aangevangen worden. Ook de normen die Rider gehanteerd heeft bij deze uniformisering ontsnappen ons. We vernemen zelfs niet uit welk(e) handschrift(en) de "standaardvormen" van de plaats- en persoonsnamen afkomstig zijn. Kortom, de hier toegepaste werkwijze, die haaks staat op de normale geplogenheden inzake het uitgeven van teksten²⁹, is toch wel een ernstig minpunt voor deze nieuwe editie. Dit mag een al te streng oordeel lijken voor wat sommigen wellicht als een detailkwesitie zullen beschouwen, maar in het licht van de slechte tekstoverlevering van het dagboek van Galbert is dit mijns inziens geenszins het geval. De mate waarin een scribent een plaats- of persoonsnaam al dan niet getrouw weergeeft, kan ons namelijk iets leren over de waarde van het bewuste handschrift. Rider heeft dit blijkbaar niet beseft, want door geen oog te hebben voor de archaïsmen in bepaalde handschriften (en in de editie van de Bollandisten) en ze zelfs weg te uniformiseren, heeft hij zichzelf belangrijke informatie ontzegd voor het bepalen van de waarde van de verschillende elementen van de tekstoverlevering en voor hun onderlinge filiatie.

2. De tekstoverlevering van Galberts dagboek

a. Een overzicht van de bewaarde handschriften

Met de teksttraditie van het dagboek van Galbert van Brugge is het inderdaad niet zo goed gesteld. Bij gebrek aan een middeleeuws handschrift moeten we ons tevreden stellen met afschriften uit de 16de en 17de eeuw³⁰. Twee daarvan werden reeds door Pirenne gebruikt³¹, met name **A** = Arras, Bibliothèque Municipale, 115(650), uit de late 16de of vroege 17de eeuw en afkomstig uit de bibliotheek van de Sint-Vaastabdij te Atrecht, dat in zijn huidige vorm onvolledig is (de tekst van het begin van c. 53 tot het midden van c. 70 werd uitgescheurd), en **P** = Parijs, Bibliothèque Nationale, Baluze 43, f° 260-318, uit de 17de eeuw en afkomstig uit de nalatenschap van de historicus André

28 GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek*, I, p. 195.

29 Zie bijv. *Instructions pour la publication des textes historiques*, Brussel, 1955 (Commission royale d'histoire), p. 5: "Pour les noms propres, il pourra être utile de conserver telles quelles les graphies des manuscrits. Il conviendra en tout cas de les relever en note".

30 De hierna volgende gegevens over de handschriftelijke overlevering (met inbegrip van de datering van de manuscripten) ontlene we aan RIDER, *Galbertus*, pp. XXIX-XXXVII.

31 Cf. PIRENNE, *Histoire du meurtre*, pp. XIX-XX.

Duchesne (1584-1640), dat blijktens een aantekening op f° 260r° gecopieerd werd naar een thans verloren Antwerps handschrift ("ex ms. cod. Antwerpensi"). Daaraan wist Rider één volledig handschrift en twee manuscripten met uittreksels toe te voegen: **B** = Brugge, Stadsbibliotheek, 570, uit de 17de eeuw en ooit in het bezit van de Westvlaamse oudheidkundige kan. C. Carton (1802-1863)³², **P²** = Parijs, Bibliothèque Nationale, Duchesne 57, f° 336r°-344v°, uittreksels uit de 17de eeuw afkomstig uit de nalatenschap van de al genoemde André Duchesne, en **P³** = Parijs, Bibliothèque Nationale, Français 17849, f° 1r°-v°, een uittreksel van c. 106 uit de 17de eeuw in een verzamelhandschrift dat de titel "Traitez entre la France et la Flandre" draagt³³. Naast deze Latijnse tekstoverlevering, is ook een fragment bewaard gebleven van een Franse vertaling die wellicht uit de 15de eeuw stamt, nl. **H** = Hannover, Niedersächsische Landesbibliothek, 1499, uit de 16de eeuw, dat de Franse tekst van het eerste gedeelte van Galberts dagboek (tot de aanvang van c. 37) bevat. Van deze Franse vertaling, die reeds aan vroegere uitgevers bekend was, ontdekte Rider ook een korte, gedeeltelijke samenvatting in het register van Roeland en Antoon de Baenst uit de late 15de eeuw: Brugge, Stadsbibliotheek, 442, f° 37r°-v°. Deze korte tekst vormt overigens de oudste en enige middeleeuwse component van de bewaarde teksttraditie³⁴.

b. De uitgave van de Bollandisten

Daarnaast is voor de tekstoverlevering nog van belang dat de Bollandisten G.

32 In een naschrift bij zijn inleiding maakt PIRENNE, *Histoire du meurtre*, pp. XXV-XXVI melding van een modern afschrift van Galberts dagboek dat graaf T. de Limburg-Stirum hem bezorgd had toen de tekst van zijn editie reeds gedrukt was. Het dateerde z.i. uit het midden van de 19de eeuw, had toebehoord aan kan. Carton en wemelde van de schrijffouten; het was ook onvolledig (de c. 19-27 ontbraken). Uit de door Pirenne meegedeelde gegevens leidde RIDER, *Galbertus*, p. XL af dat het blijkbaar ging om een copie van B. Bij de voorbereiding van deze bijdrage hebben we dit 19de-eeuwse handschrift eerder toevallig teruggevonden in de Gentse Universiteitsbibliotheek, waar het bewaard wordt als hs. G. 6787. Dat het hier om het door Pirenne vermelde handschrift gaat, leidt geen twijfel (cf. de nota op het schutblad: "Manuscrit provenant de M. le Chanoine Carton, directeur de l'Institut des sourds muets à Bruges"). De pp. 25-36, die de c. 19-27 moeten hebben bevat, zijn immers uitgescheurd en de transcriptie van de tekst is inderdaad van een zeer slechte kwaliteit. Uit enkele steekproeven konden we afleiden dat het, zoals Rider al vermoedde, een afschrift is van B (ook de talrijke marginale nota's in B werden gecopieerd).

33 Dit verzamelhandschrift werd wellicht tussen 1661 en 1681 geschreven door Denys Godefroy; zie M. MARCHAL-VERDOODT, *Analyse des manuscrits français 17849 et 17850, conservés à la Bibliothèque Nationale à Paris*, in *H.K.C.G.*, CXXIX (1963), pp. CCCLXXIX-CDXXXIV (het uittreksel uit Galbert wordt vermeld op p. CCCLXXXVI).

34 Voor een uitgave van deze samenvatting, zie RIDER, *Galbertus*, pp. 173-175 ("appendix 1").

Henschen en D. Van Papenbroeck voor hun editie van de tekst van Galbert in de *Acta Sanctorum* in 1668³⁵ konden beschikken over een paar thans verloren handschriften, waaronder een manuscript dat blijkbaar tot de tijd van Galbert zelf opklom of althans niet veel jonger was. Volgens het “*Commentarius praeuius*” gebruikten ze als basis voor hun uitgave immers een handschrift dat naar hun oordeel zeer oud was: “*damus hanc vitam ex antiquissimo codice ms. quem aut ipsius Galberti tempore aut non diu post exaratum habemus*”³⁶. Dit vergeleken ze met twee Brugse handschriften (“*contulimusque cum duplici ms. Brugensi*”) en voor een aantal passages (“*loca nonnulla*”) lieten ze tenslotte een handschrift nazien dat zich toen te Ieper bevond in het bezit van een zekere Jan-Baptist Bonaert, maar dat, naar ze ons meedelen, eerder in handen was geweest van André Duchesne en Olivier de Wree (Vredius)³⁷. Volgens R. Köpke en H. Pirenne waren al deze manuscripten verloren³⁸. Rider slaagde er echter in twee van de door de Bollandisten gebruikte handschriften te identificeren. Het eerste is de Brugse codex B (of eventueel een ander, thans verloren handschrift dat dezelfde versie van de tekst bood), die één van hun twee Brugse manuscripten lijkt te zijn geweest (pp. XXXVI en XXXIX). Onder uitdrukkelijke verwijzing naar een Brugs handschrift geven Henschen en Van Papenbroeck immers een variante schrijfwijze op van het toponiem Vladslo die enkel voorkomt in B³⁹. Ook een paar verklarende voetnoten van de Bollandisten lijken op marginale aantekeningen in B te zijn gebaseerd⁴⁰. Het tweede door Rider geïdentificeerde handschrift moet verwant zijn geweest aan het bewaarde Parijse handschrift P. Dit blijkt uit een door de Bollandisten in voetnoot aangeduide variant die we

35 *Vita B. Caroli boni comitis Flandriae auctore Galberto notario ex aliquot mss.*, ed. G. HENSCHEN - D. VAN PAPERBROECK, AA.SS., *Martii*, I, Antwerpen, 1668, pp. 179-219.

36 AA.SS., *Martii*, I, p. 153.

37 AA.SS., *Martii*, I, p. 153: “*Alium ms. codicem habuit Andreas Chesnaeus, ex quo plurima allegat in Historia genealogica familiarum Gisnensis, Ardrensis, Gandensis et Calceacensis, a se anno MDCXXXI edita. Habuit dein eundem codicem Oliverius Vredius ac saepius in Genealogia comitum Flandriae eo usus est, et modo adservatur Ipris apud huius generum Joannem Baptistam Bonart, urbis illius syndicum: ex quo curavi loca nonnulla conferri*”. De hier vermelde Jan-Baptist Bonaert was gehuwd met Jeanne de Wree, dochter van Vredius. In het archief van de familie Bonaert, dat thans bewaard wordt op het Rijksarchief te Mons, bevinden zich een aantal stukken over hem en over zijn schoonvader Vredius; cf. R. REGIBEAU - R. WELLENS, *Inventaire des archives de la Famille Bonaert*, Brussel, 1963, pp. 9 en 74-75.

38 M.G.H., SS., XII, p. 536; PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. XIX.

39 AA.SS., *Martii*, I, p. 188 n. c: “*Ms. Brugense, Forerdeslo*”; cf. RIDER, *Galbertus*, p. 203 (index; de variant is afkomstig uit c. 21).

40 AA.SS., *Martii*, I, p. 186 n. d (“*Harenae locus vulgo iam forum diei veneris appellatur*”) en n. e (“*Woldman, sive Womam, pagus circa Dixmudam*”), en p. 188 n. c (“*Videtur esse Vlaerslo, prope Dixmudam*”; vgl. het kritisch apparaat bij RIDER, *Galbertus*, pp. 39 (c. 16: “*Harenae ubi nunc forum veneris*”) en “*Woldina puto esse pagum iam dictum Womam iuxta Dixmudam*”) en 51 (c. 21: “*Puto esse nunc Vlaerslo prope Dixmudam*”).

onder de bewaarde manuscripten alleen in P aantreffen⁴¹. Om welk van hun handschriften het gaat, wordt door Henschen en Van Papenbroeck ditmaal echter niet meegedeeld. Ze verwijzen slechts vaagweg naar "alium nostrum apographum". Daar P zelf niet in aanmerking komt (dit handschrift was in 1668 immers in handen van Colbert, die het na de dood van Duchesne had verworven)⁴², ziet Rider er, mijns inziens niet ten onrechte, de verloren Antwerpse "Vorlage" van P in (pp. XXXIII-XXXIV en XXXIX). Hoe hij ertoe komt dit verdwenen handschrift te vereenzelvigen met het andere van de twee door de Bollandisten vermelde Brugse handschriften (p. XXXIX) is mij evenwel een raadsel. Rider beseft zelf wel dat deze identificatie hoogst problematisch was, doch blijkens de voetnoot die hij eraan wijdt, is hij hier enigszins in zijn redenering verstrikt geraakt⁴³. De oplossing lag nochtans voor de hand. P behoorde immers ooit toe aan de historicus André Duchesne en dit was ook het geval met het vierde handschrift waar Henschen en Van Papenbroeck naar verwijzen. Vermoedelijk is het dus aan dit handschrift dat de met P gemeenschappelijke variant werd ontleend. Nu is het natuurlijk zo dat het bewuste handschrift zich volgens de Bollandisten toen in Ieper bevond, terwijl de verloren "Vorlage" van P blijkens de hoger geciteerde aantekening in Antwerpen werd bewaard, maar dit is m.i. geen bezwaar. Het vergt wel enige uitleg. Zoals Rider onderstreept, stond de Antwerpse "Vorlage" van P allicht in verband met de Antwerpse Jezuïet Heribert Rosweyde (1569-1629), de voorloper van de Bollandisten, die heel wat handschriften van heiligenlevens verzamelde, en werd het bewuste handschrift vermoedelijk speciaal voor Rosweyde vervaardigd⁴⁴. Op basis van de varianten in P kon Rider immers aantonen dat deze verloren "Vorlage" gecopieerd werd naar het bewaarde manuscript A uit de late 16de-vroege 17de eeuw (p. XXXIII). Waarschijnlijk gebeurde dit na 1619, aangezien Rosweyde in zijn *Generaele Legende der Heylighen* die in dat jaar verscheen enkel melding maakt van de *Vita Karoli comitis Flandriae* van Walter van Terwaan⁴⁵. Rider wist tevens aan te tonen dat niet enkel P, maar ook de excerpten van P² rechtstreeks op het verloren Antwerpse handschrift teruggaan (pp. XXXIII-XXXIV). Dit betekent dat André Duchesne, uit wiens nalatenschap

41 AA.SS., *Martii*, I, p. 200 n. d ("in alio nostro apographo quinto"); cf. het kritisch apparaat van c. 54 bij PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. 85 en RIDER, *Galbertus*, p. 103 (in *Theodosia quinta* i.p.v. in *Theodosiae virginis*).

42 Cf. RIDER, *Galbertus*, pp. XXX en XXXIX.

43 RIDER, *Galbertus*, p. XXXIX n. 42.

44 RIDER, *Galbertus*, pp. XXXIII-XXXIV, waar naast Rosweyde in één adem ook Bolland en Henschen in verband met het verloren Antwerpse handschrift worden gebracht. Dit is, wat de oorsprong van het manuscript betreft, evenwel onmogelijk. Immers, uit de verdere bewijsvoering van Rider blijkt dat een afschrift van dit Antwerpse handschrift, met name P², reeds in 1631 door Duchesne werd gebruikt in een publicatie. Bolland werd echter pas in 1630 belast met de voortzetting van het werk van de in 1629 overleden Rosweyde, en Henschen werd slechts in 1635 bij de onderneming betrokken.

45 Cf. RIDER, *Galbertus*, p. XXXIV.

de twee net genoemde handschriften stammen, tweemaal een beroep heeft gedaan op een toen in Antwerpen bewaard manuscript. Een eerste keer liet hij er uittreksels uit kopiëren (= P²), die hij in 1631 voor een deel publiceerde in zijn *Histoire généalogique des maisons de Guines, d'Ardres, de Gand et de Coucy*⁴⁶. Daarna, d.w.z. tussen 1631 en zijn dood in 1640, verschaftte hij zich "ex ms. cod. Antwerpiensi" een volledig afschrift van de tekst van Galbert (= P). In de jaren '30 van de 17de eeuw bevond de bewuste codex zich dus nog in Antwerpen, waar Bolland (vanaf 1630) en Henschen (vanaf 1635) inmiddels het werk van de in 1629 overleden Rosweyde hadden overgenomen⁴⁷. Toen Henschen en Van Papenbroeck in 1668 het dagboek van Galbert van Brugge uitgaven in het eerste deel van maart van de *Acta Sanctorum* is van dit Antwerpse handschrift evenwel geen sprake meer. Wel blijken de Bollandisten op dat ogenblik de hoger reeds vermoemde *codex antiquissimus* uit de tijd van Galbert in hun bezit te hebben (confer het hoger weergegeven citaat: "habemus")⁴⁸. Dit kan verklaren waarom ze de allicht voor (of door) Rosweyde vervaardigde copie van de hand hebben gedaan en waarom dit handschrift waarschijnlijk met het toen in Ieper bewaarde mag worden vereenzelvigd, dat eertijds via Duchesne in handen van Vredius was gekomen. We weten namelijk dat Bolland en Duchesne wel degelijk teksten hebben uitgewisseld⁴⁹. Hoe dit in het geval van het Antwerpse handschrift van Galbert precies in zijn werk is gegaan, en hoe met andere woorden de afschriften P en P² van Duchesne tot stand zijn gekomen, valt niet meer te achterhalen. Uit de uiteenzetting van Rider, die ter zake niet altijd even duidelijk is, valt te onthouden dat er zowel in het geval van P als in dat van P² eigenlijk twee mogelijkheden zijn: of het afschrift werd in Antwerpen vervaardigd voor rekening van Duchesne, of het Antwerpse handschrift werd ter kopiëring aan Duchesne uitgeleend (pp. XXXIV-XXXV). In het geval van de excerpten van P² kan misschien eerder aan de eerste mogelijkheid worden gedacht, want anders ziet men niet goed in waarom Duchesne later op basis van dezelfde Antwerpse "Vorlage" nog de volledige copie P liet vervaardigen. Gezien de door ons voorgestane gelijkstelling van de Antwerpse "Vorlage" van P met het Ieperse manuscript vermeld door de Bollandisten, zou men in het geval van P dienen te veronderstellen dat het Antwerpse handschrift aan Duchesne werd uitgeleend, doch nooit terugkeerde en uiteindelijk via Vredius in handen kwam van diens

46 Over de band tussen P² en deze publicatie, zie RIDER, *Galbertus*, pp. XXXI en XLI.

47 Cf. H. DELEHAYE, *L'oeuvre des Bollandistes à travers trois siècles*, Brussel, ²1959, pp. 11-27 en P. PEETERS, *L'oeuvre des Bollandistes*, Brussel, ²1961, pp. 4-23.

48 In een lijst van de handschriften aangetroffen in de bibliotheek van de Bollandisten te Antwerpen bij de opheffing van de Jezuïetenorde in 1773 (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hs. 21583-86) is van een handschrift van Galbert van Brugge evenwel geen spoor te bekennen (met hartelijke dank aan dra. Ann Kelders die zo bereidwillig was de betrokken lijst op ons verzoek na te kijken).

49 Cf. RIDER, *Galbertus*, p. XXXIII n. 19.

schoonzoon Jan-Baptist Bonaert te Ieper. Om tot een meer duidelijke uitspraak in deze of gene zin te komen, zou het in feite nodig zijn om na te gaan of P en P² al dan niet geheel of gedeeltelijk door Duchesne zelf geschreven werden. Deze mogelijkheid bestaat, want de catalogi stippen aan dat in de verzamelhandschriften waarvan de afschriften P en P² deel uitmaken, meerdere stukken van de hand van Duchesne voorkomen⁵⁰. Rider heeft evenwel nagelaten dit te verifiëren wat de twee copieën van Galbert betreft⁵¹. Rider, die het Ieperse handschrift van Henschen en Van Papenbroeck als “something of a puzzle” beschouwt en de mogelijke identificatie met de Antwerpse “Vorlage” van P niet eens in overweging nam, hecht daarentegen nogal wat belang aan het feit dat bepaalde gegevens die de Bollandisten over dit Iepers handschrift meedelen, verkeerd blijken te zijn (pp. XXXIX-XL). Volgens Henschen en Van Papenbroeck werd het immers gebruikt door Duchesne voor de uittreksels die hij in 1631 publiceerde in zijn *Histoire généalogique* ... en nam Vredius er vervolgens op zijn beurt passages uit over in zijn *Genealogia comitum Flandriae* (1642)⁵². Nu kon Rider evenwel aantonen dat de uittreksels in de *Histoire généalogique* ... door Duchesne ontleend werden aan het handschrift P² dat uit diens collectie stamt⁵³, terwijl Vredius als bron voor zijn excerpten expliciet verwijst naar de *Histoire généalogique* ... van Duchesne⁵⁴. In tegenstelling tot Rider zou ik daar niet zo zwaar aan tillen. De voorstelling van de Bollandisten mag dan al feitelijk niet geheel correct zijn, dit belet niet dat het Antwerpse handschrift, dat mijns inziens met de in 1668 in Ieper bewaarde codex mag worden gelijkgesteld, onrechtstreeks wel degelijk aan de basis ligt van de uittreksels bij Duchesne en bij Vredius, aangezien de excerpten van P², zoals Rider zelf wist aan te tonen, teruggaan op deze Antwerpse “Vorlage”. Van de vier door de Bollandisten vermelde handschriften kunnen we er aldus twee identificeren, met name B dat blijkbaar één van hun twee Brugse handschriften was, en de Antwerpse “Vorlage” van P en P², die waarschijnlijk met hun Iepers manuscript mag worden geïdentificeerd. Blijven derhalve nog over: het tweede Brugse handschrift, waarvoor we verder een mogelijke identificatie zullen voorstellen, en vooral de “codex antiquissimus”, die volgens hen dateerde uit de tijd van Galbert of van kort daarna.

50 Zie L. AUVRAY - R. POUPARDIN, *Catalogue des manuscrits de la collection Baluze*, Parijs, 1921, p. 57-58 (P) en R. POUPARDIN, *Catalogue des manuscrits des collections Duchesne et Bréquigny*, Parijs, 1905, p. 65-68 (P²).

51 RIDER, *Galbertus*, p. XXX wijst er wel op dat P gecopieerd werd door twee handen; cf. ook PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. XX.

52 Zie het citaat in n. 37.

53 RIDER, *Galbertus*, pp. XXXI en XLI.

54 O. VREDIUS, *Genealogia comitum Flandriae*, Parijs, 1642, “probationes”, p. 151: uittreksels uit c. 99 en 101; vgl. met de overeenstemmende passages in A. DUCHESNE, *Histoire généalogique des maisons de Guines, d'Ardes, de Gand et de Coucy et quelques autres familles illustres, qui y ont esté alliées*, Parijs, 1631, “preuves”, p. 207. Cf. KÖPKE, in *M.G.H.*, SS., XII, p. 536 n. 69; PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. XXII n.; RIDER, *Galbertus*, p. XLI.

c. De basishandschriften van de nieuwe uitgave

Het feit dat de Bollandisten nog gebruik konden maken van een middeleeuws handschrift dat naar hun oordeel tot de tijd van Galbert zelf oplom en dus vermoedelijk uit de 12de eeuw dateerde, maakt dat hun editie in elk geval waardevol blijft voor het vaststellen van de tekst van Galberts dagboek. H. Pirenne nam de uitgave van Henschen en Van Papenbroeck dan ook als basis voor zijn eigen editie, waarbij hij de hem bekende handschriften A en P naar eigen zeggen vooral gebruikte om gecorrumpeerde passages te verbeteren⁵⁵. J. Rider daarentegen lijkt minder belang te hebben gehecht aan de editie van de Bollandisten, ook al duidt hij systematisch de varianten ervan aan (onder het sigel E). Volgens Rider dienen slechts de handschriften A en het aan Pirenne onbekende B in aanmerking te worden genomen als basis voor een nieuwe uitgave. De manuscripten P, P² en P³ behoren zijns inziens immers, net als de "codex antiquissimus" van de Bollandisten, tot dezelfde tekstfamilie als A (pp. XXIX en XLV). Zoals hierboven reeds vermeld, kon Rider op grond van de varianten inderdaad aantonen dat P en P², die beide in de 17de eeuw voor (of door) A. Duchesne werden vervaardigd, onafhankelijk van elkaar teruggaan op een verloren Antwerpse "Vorlage", die zelf blijkbaar een afschrift was van A⁵⁶. Het korte uittreksel P³ werd zijns inziens gecopieerd uit P² of uit een handschrift met dezelfde versie van de tekst (p. XXXI). Wat er ook van zij, het bewuste uittreksel is van geen enkel belang voor een tekstuitgave en ook de excerpten in P² spelen daarbij slechts een geringe rol. Het volledige handschrift P echter is bijzonder nuttig omwille van de lacunes in A, waar de tekst van het begin van c. 53 tot het midden van c. 70 werd uitgescheurd. Wat A zelf betreft, een manuscript uit de late 16de - vroege 17de eeuw⁵⁷, dat vermoedelijk tussen 1628 en 1720 in

55 PIRENNE, *Histoire du meurtre*, pp. XXIII-XXIV.

56 RIDER, *Galbertus*, p. XXXIII. PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. XX meende dat de sterk verwante handschriften A en P op eenzelfde "Vorlage" teruggingen, terwijl Ch. DE SMEDT in zijn bespreking van Pirenne's editie in *Analecta Bollandiana*, 11 (1892), p. 189 n. 3, P als een afschrift van A beschouwde. De bewijsvoering van Rider is ter zake zeer overtuigend. Dat P en P² afschriften van eenzelfde "Vorlage" zijn, blijkt uit het feit dat ze enerzijds een aantal gemeenschappelijke varianten t.o.v. A vertonen, en anderzijds elk afzonderlijk bepaalde lezingen gemeenschappelijk hebben met A; dat de Antwerpse "Vorlage" van P en P² zelf van A werd afgeschreven, volgt o.m. uit de vaststelling dat twee passages die in P ontbreken precies overeenstemmen met een lijn in A.

57 Dit is de datering voorgesteld door RIDER, *Galbertus*, p. XXIX. PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. XIX dateerde het handschrift in de 16de eeuw; zo ook J. VAN DER STRAETEN, *Les manuscrits hagiographiques d'Arras et de Boulogne-sur-Mer*, Brussel, 1971, p. 21. De aanduiding "late 16de eeuw" lijkt voor Rider overigens een rekbaar begrip te zijn, want op pp. XXXII en XXXIV plaatst hij het ontstaan van A (en/of de overbrenging ervan naar Atrecht) tussen 1540 en 1631, en op p. XXXIX n. 42 neemt hij aan dat A al sinds ca. 1560 in Atrecht werd bewaard.

de bibliotheek van de Sint-Vaastabdij te Atrecht belandde⁵⁸, heeft J. Rider gepoogd om de aanwezigheid van dit handschrift in Atrecht te verklaren. Hij meent met name dat A tussen 1540 en 1631 van Brugge naar Atrecht werd overgebracht door een lid van de familie De Meyer of misschien een afschrift is van een handschrift dat één van hen naar daar bracht. Om deze bewering te adstrueren, somt Rider volgende gegevens op: de bekende historicus Jacob De Meyer (of Meyerus) (1491-1552), die vanaf 1540 als kapelaan verbonden was aan het Brugse Sint-Donaaskapittel, bezat een handschrift van Galbert; hij ordende op vraag van abt Jérôme Ruffaut (1537-1563) de bibliotheek van de Sint-Vaastabdij te Atrecht; zijn neef Antoine De Meyer (1527-1597), die vanaf 1560 directeur was van het college van Atrecht, erfde zijn bibliotheek; diens zoon Philippe De Meyer (1565-1637) was eveneens directeur van het Atrechtse college en een paar van zijn handschriften kwamen in de bibliotheek van de Sint-Vaastabdij terecht (pp. XXXI-XXXII). Op het eerste gezicht kan deze gedachtengang misschien plausibel lijken, doch bij nader toezien wordt vlug duidelijk dat een en ander problematisch is. Zoals in zijn inleiding wel meer het geval is, suggereert Rider hier in feite meer dan hij bewijst en mede door het vaak onzekere en onbesliste karakter van zijn uiteenzetting dreigt hij de onbedachtzame lezer aldus meer dan eens op het verkeerde been te zetten. Dit is ook hier het geval. Zo zou op basis van de hierboven geschetste redenering van Rider volledig ten onrechte de indruk kunnen ontstaan dat A een afschrift is van de copie die Meyerus bezat. Niets is echter minder waar. Wel werd A, zoals Rider zelf meermaals aanstipt⁵⁹, blijkens een marginale aantekening bij c. 106 (zie verder) ooit vergeleken met het handschrift van Meyerus, waarvan de Brugse codex B allicht een afschrift is. Bovendien suggereert Rider, die zich hiervoor baseert op een artikel in de *Biographie Nationale*, verkeerdelijk dat Antoine De Meyer de bibliotheek van zijn oom Meyerus zou hebben geërfd. Wat blijkens het bewuste artikel in werkelijkheid gebeurde, is dat Meyerus hem zijn manuscripten naliet, meer bepaald de ongepubliceerde tekst van zijn *Commentarii sive Annales rerum Flandricarum libri XVII*, waarvan Antoine De Meyer in 1561 de posthume editie verzorgde⁶⁰. De kans dat A door toedoen van één van de De Meyers in Atrecht belandde, is derhalve eerder klein. Misschien moet A veeleer in verband worden gebracht met Jean Richardot (1540-1609), hoofd-voorzitter van de Geheime Raad, die lange tijd in Atrecht verbleef en er ook overleed⁶¹. We weten immers dat zich in de door Richardot aangelegde kunstverzameling te

58 RIDER, *Galbertus*, pp. XXIX-XXX; cf. VAN DER STRAETEN, *Les manuscrits hagiographiques*, pp. 9 en 21 n. 4, die erop wijst dat het bezitsmerk van Sint-Vaast in A van na de reorganisatie van de abdijbibliotheek in 1628 dateert.

59 RIDER, *Galbertus*, pp. XXXI-XXXII, XL en XLV (met n. 1).

60 J. ROULEZ, *De Meyer (Antoine)*, in *Biographie Nationale*, 5, Brussel, 1875, kol. 532-533.

61 Over deze figuur, zie V. BRANTS, *Richardot (Jean Grusset dit)*, in *Biographie Nationale*, 19, Brussel, 1907, kol. 274-280 en H. DE SCHEPPER, *Richardot (eigenlijk Grusset), Jan*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 1, Brussel, 1964, kol. 762-775.

Atrecht een afbeelding van Karel de Goede bevond, die volgens de voor Roger de Gaignières (1633-1715) vervaardigde natekening een treffende gelijkenis vertoonde met de thans nog bewaarde zgn. "vera effigies" uit de 15de eeuw, die vermoedelijk in 1606 door bisschop Karel-Filips de Rodoan in de "rijve" van Karel de Goede in de Brugse Sint-Donaaskerk werd geplaatst⁶². Deze aanwezigheid van een afbeelding van Karel de Goede in Atrecht, die teruggaat op de Brugse "vera effigies", is merkwaardig en het zou dus eventueel kunnen dat Richardot, die ook een literaire interesse aan de dag legde en in contact stond met humanisten, eveneens verantwoordelijk is voor de overbrenging van de tekst van Galbert vanuit Brugge naar Atrecht. Chronologisch is er geen enkel probleem voor deze veronderstelling, want handschrift A dateert volgens Rider uit de late 16de of vroege 17de eeuw. We moeten echter toegeven dat het gissen blijft, want in feite weten we niet eens of A reeds in Atrecht aanwezig was voordat het tussen 1628 en 1720 terecht kwam in de bibliotheek van de Sint-Vaastabdij.

Naast A is, zoals reeds vermeld, volgens Rider ook het Brugse handschrift B van belang voor een nieuwe uitgave van Galbert. Dit handschrift, dat eertijds in het bezit was van de bekende Westvlaamse oudheidkundige en Brugse kanunnik C. Carton (1802-1863), dateert uit de 17de eeuw⁶³. Misschien stamt het nog uit het eerste kwart van deze eeuw, want er zijn aanwijzingen dat B (of eventueel een ander handschrift met eenzelfde versie van de tekst) in 1629 gebruikt werd door J. Gooris, kanunnik van Sint-Donaas, voor zijn volksboek over "het leven ende martelie" van Karel de Goede⁶⁴. Het was één van de twee Brugse manuscripten

62 J.M. DE SMET, *Bijdrage tot de iconographie van de glz. Karel de Goede, graaf van Vlaanderen*, in *Album M. English*, Brugge, 1952, pp. 128 en 134-136 (met de afbeeldingen 9 en 10). Over de Brugse gouache-tekening uit de "rijve", cf. ook M. GOETINCK - J.L. MEULEMEESTER (eds.), *Karel de Goede 1127-1977. Catalogus tentoonstelling 13 augustus - 2 oktober 1977*, 2, Brugge, 1977, pp. 96-98 en L. DEVLIEGHER, *De Sint-Salvatorskathedraal te Brugge. Inventaris*, Tielt-Amsterdam, 1979, p. 265 (met als datering: 15de eeuw?).

63 RIDER, *Galbertus*, p. XXXV. A. DE POORTER, *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque publique de Bruges*, Gembloux, 1934, p. 691 stelde een datering in de 16de eeuw voor; cf. GOETINCK - MEULEMEESTER (eds.), *Karel de Goede*, 2, p. 86: eind 16de of begin 17de eeuw.

64 J. GOORIS, *Het Leven ende Martelie van den Heylighen Graef van Vlaenderen Carolus Bonus*, Brugge, 1629, vermeldt op p. [8] "Gualbertus" als één van zijn bronnen; dezelfde schrijfwijze van Galberts naam lezen we ook op de kaft van B: "Verhael van de dood van Carolus den goeden door Gualbertus" (DE POORTER, *Catalogue*, p. 691). Op p. 101 is er een letterlijk vertaald citaat uit c. 8, waar Gooris dezelfde variant heeft als B: *wy zyn ende sullen altijt vry syn* (cf. B: *nos semper sumus et erimus liberi*; A, P en de Bollandisten: *nos semper erimus et sumus liberi*; H: *nous serons tousjours et sommes libers*). Gervaa van Praet wordt bij Gooris steeds aangeduid als "Seraes van Praet" (pp. 125-126); in B staat in c. 27 *Servatii* i.p.v. *Gervasii*. Van dit volksboek publiceerde Gooris tevens een ingekorte en enigszins afwijkende Latijnse versie: J. GREGORIUS, *Vita et martyrion Caroli Boni, Flandriae comitis ac Canuti Danorum regis et protomartyris filii*, Brugge, 1630. Ook hier

die de Bollandisten in 1668 gebruikten voor hun editie van Galberts dagboek (zie hoger) en is vermoedelijk een afschrift van het handschrift dat in de 16de eeuw in het bezit was van Meyerus. Dit blijkt uit de reeds vernoemde marginale aantekening in A (en het ervan afhappende P). Bij c. 106 schreef in A een andere hand (althans volgens Pirenne, want Rider spreekt zich hierover niet uit)⁶⁵ de volgende aantekening in de marge, die wijst op een vergelijking met een ander handschrift: “Ms. Jac. Meyeri habet inter verba *sororis et Caroli* medium verbum *matris*, sed inter lineas et alia manu scriptum. Nota vero in margine talis est: *Theodoricus non erat filius sororis Caroli sed ejus matertera*”. In B is in c. 106 weliswaar geen spoor te bekennen van het woord *matris*, maar komt in de marge wel een overeenstemmende nota voor: “Theodoricus non erat filius sororis Caroli sed matertera. Arnoldus autem Danus filius erat sororis Caroli”⁶⁶. Op grond hiervan oppert Rider zeer voorzichtig de mogelijkheid dat B hetzij een copie is van het handschrift van Meyerus, hetzij teruggaat op dezelfde “Vorlage” als het manuscript van de bekende 16de-eeuwse historicus (p. XLV). Persoonlijk denk ik dat deze laatste mogelijkheid minder waarschijnlijk is. De net geciteerde nota is immers niet de enige marginale aantekening in B. Er zijn er nog een hele reeks andere, die hoofdzakelijk betrekking hebben op de identificatie van personen en van plaatsen⁶⁷. Een paar maal wordt daarbij verwezen naar andere bronnen, w.o. we wellicht in de eerste plaats de *Vita Karoli comitis Flandriae*

is sprake van “Servatius Pratensis” (pp. 68-70). Opp. IV verwijst Gooris naar de door hem gebruikte handschriften van Galbert van Brugge en Walter van Terwaan: “Quare pauculis, tum ex novis, tum ex antiquis manuscriptis, maxime Gualberto monacho, ac Gualtero Morinensium archidiacono, Caroli coaevis ac familiaribus, vitam ac res gestas eius, hucusque populo suo ignota, celeri calamo attentavi perstringere ...”; de aanduiding van Galbert als *monachus* wijst erop dat Gooris blijkbaar werkte op basis van een handschrift waarin Galbert niet als *notarius* werd genoemd; in B ontbreekt het woord *notarius* volledig: het komt niet voor bij de naam van Galbert in c. 35 en er is - in tegenstelling tot A en P - ook geen opschrift waar Galbert als dusdanig wordt gekwalificeerd. Over het volksboek van J. Gooris, dat tot in de vroege 19de eeuw herhaaldelijk werd herdrukt, zie M. GOETINCK, *Karel de Goede in de volkstaal*, in GOETINCK - MEULEMEESTER (eds.), *Karel de Goede*, 1, pp. 121-127.

65 Dit is nochtans niet onbelangrijk: indien de aantekening van een andere hand stamt, is het wel degelijk dit handschrift dat met dat van Meyerus werd vergeleken; indien de aantekening van dezelfde hand is als de tekst, hebben we allicht te maken met een copie van een handschrift dat met dat van Meyerus werd vergeleken. Door zich hierover niet uit te spreken, laat Rider beide mogelijkheden open; cf. *Galbertus*, p. XXXI: “Manuscript A has a marginal note showing that it or its exemplar was compared to a manuscript in the possession of the Flemish historian Jacob De Meyer”.

66 PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. 152 n. b; RIDER, *Galbertus*, p. XLV n. 1 en p. 151.

67 Rider heeft diverse van deze aantekeningen in het kritisch apparaat opgenomen; cf. *Galbertus*, pp. 39, 53, 63, 75, 81, 88, 91, 102, 109, 119, 120 en 121; cf. ook hoger n. 40.

van Walter van Terwaan dienen te verstaan⁶⁸. Het gaat hier dus om aantekeningen van iemand met historische interesse, die blijkbaar de tekst van Galbert vergeleken heeft met die van Walter van Terwaan. Een historicus als Meyerus, die in zijn posthuum gepubliceerde *Commentarii sive Annales rerum Flandricarum* (1561) bij de behandeling van de moord op Karel de Goede expliciet verwijst naar zowel Galbert van Brugge als Walter van Terwaan⁶⁹, beantwoordt perfect aan deze persoonsbeschrijving en de marginale nota's in B vinden derhalve hoogstwaarschijnlijk hun oorsprong in aantekeningen die Meyerus maakte bij het lezen van de tekst van Galbert. Dit impliceert meteen dat we mogen aannemen dat B direct of indirect teruggaat op het handschrift dat in het bezit van Jacob De Meyer was. Meyerus verwierf zijn handschrift van Galbert blijkbaar tijdens zijn verblijf in Brugge, waar hij van 1540 tot aan zijn dood in 1552 kapelaan was in de Sint-Donaaskerk. Toen hij in 1538 zijn *Compendium chronicorum Flandriae* uitgaf, was Galbert hem immers nog onbekend⁷⁰. In de na zijn dood uitgegeven *Commentarii sive Annales rerum Flandricarum* wordt er, zoals reeds vermeld, evenwel met lof naar verwezen. Op basis van onze bevindingen over de verwantschap van B met andere bewaarde handschriften, en meer in het bijzonder met A (waarover zo dadelijk meer), mag worden aangenomen dat de kans dat het handschrift van Meyerus oud was eerder klein is. Vermoedelijk ging het om een afschrift dat speciaal voor (of door?) Meyerus werd gemaakt. We vragen ons overigens af of het manuscript van Meyerus niet het tweede Brugse handschrift was waarmee de Bollandisten in 1668 hun "codex antiquissimus" vergeleken. Zoals Rider terecht opmerkt, doet de formulering die Henschen en Van Papenbroeck hiervoor aanwenden vreemd aan. Ze spreken namelijk niet over twee Brugse handschriften, maar wel over het dubbele Brugse handschrift ("contulimusque cum duplici ms. Brugensi")⁷¹. Als we aannemen dat het gaat om B en zijn "Vorlage", begrijpen we de bewuste formulering beter. Door niet alleen de tekst zelf te kopiëren, maar ook de talrijke marginale nota's, vervaardigde de scribent van B immers als het ware een duplicaat van het handschrift van Meyerus, dat zijn directe (of indirecte?) "Vorlage" vormde.

68 Cf. het kritisch apparaat bij RIDER, *Galbertus*, pp. 53 (c. 22: "Abbas iste ab aliis vocatur Arnulphus abbas Blandiniensis"), 88 (c. 39: "Advocatus Arnulfus dicitur ab aliis"); vgl. met Walter van Terwaan, *Vita Karoli comitis Flandriae*, ed. R. KÖPKE, *M.G.H.*, SS., XII, pp. 551 (c. 29: *Arnulfus abbas monasterii Blandiniensis*) en 553 (c. 35: *Arnulfus ergo, filius Eustacii advocati*).

69 J. MEYERUS, *Commentarii sive Annales rerum Flandricarum libri XVII*, Antwerpen, 1561, f° 40r°: "De vita et morte huius Caroli scripsit quidam Valterus monachus (*sic*) ad Joannem Morinorum episcopum, sed multo fusius ac melius Galbertus Brugensis"; over het gebruik van beide bronnen door Meyerus, zie V. FRIS, *Essai d'une analyse des "Commentarii sive Annales rerum Flandricarum"* (*Annales Flandriae* 1561) de Jacques de Meyere, I, Gent, 1908, pp. 55-58.

70 Cf. RIDER, *Galbertus*, pp. XXXI-XXXII.

71 AA. SS., *Martii*, I, p. 153; cf. RIDER, *Galbertus*, p. XXXVIII.

GALBERT VAN BRUGGE: NIEUWE UITGAVE

In de verantwoording van zijn uitgave, wijst J. Rider erop dat er geen overtuigende criteria zijn om als basis voor een nieuwe uitgave te kiezen tussen A en B, die - zoals reeds gezegd - zijns inziens de enige onafhankelijke tekstgetuigen vormen: "Both manuscripts were written by a single copyist, both are good copies, and neither version's variant readings consistently impose themselves on the basis of grammatical or semantic criteria" (p. XLV). Voor A pleit volgens Rider misschien wel het feit dat de "codex antiquissimus" van de Bollandisten duidelijk tot dezelfde tekstfamilie behoorde, maar daartegenover staat dan weer dat B in Brugge bewaard werd (en wordt) en toebehoord heeft aan een kanunnik van de Brugse kathedraal (C. Carton in de 19de eeuw!), wat - aldus nog steeds Rider die zich hier opnieuw bijzonder onzeker toont - lijkt te suggereren "that it may be a copy of a medieval manuscript kept in Saint Donatian or at least in Bruges" (p. XLV). Omwille van de net besproken marginale nota bij c. 106 is deze mogelijkheid natuurlijk hoogst onwaarschijnlijk, zonet volledig uitgesloten. Daarom acht Rider, die gewoon de verschillende mogelijkheden opsomt zonder echt te kiezen, het evenwel ook mogelijk dat B een afschrift is van het handschrift van Meyerus (of eventueel van de "Vorlage" van dit manuscript) en hij ziet hier opnieuw een argument in voor de waarde van B: "De Meyer - the best Flemish historian of the 16th century, living in Bruges, attached to Saint Donatian, who praises Galbert's history - probably procured himself a copy of the best manuscript available in Bruges c. 1540" (pp. XLV-XLVI). Tenslotte is Rider van oordeel dat B blijkbaar zorgvuldiger gecopieerd werd dan A, aangezien de scribent van het eerstgenoemde handschrift ruimte openliet voor woorden die hij niet kon lezen.

Zoals men kan vaststellen legt Rider in zijn commentaar een onmiskenbare voorkeur aan de dag voor het aan Pirenne onbekende handschrift B. Toch luidt zijn besluit dat hij bij afwezigheid van doorslaggevende argumenten om één van beide manuscripten als basis te kiezen, A en B als gelijkwaardige, onafhankelijke tekstgetuigen heeft beschouwd. Waar A en B een verschillende lezing bieden, heeft hij zich bij zijn keuze in de eerste plaats laten leiden door de Franse vertaling (H), die evenwel slechts het eerste gedeelte van Galberts dagboek omvat (tot de aanvang van c. 37). Voor het resterende en veel omvangrijker tekstgedeelte (c. 37-122) hield Rider rekening met de keuze gemaakt door de Bollandisten en door Pirenne. Hij verklaart tevens expliciet dat hij de door Pirenne aangenomen tekst slechts dan gewijzigd heeft wanneer daar zijns inziens een goede reden voor bestond (p. XLVI). Voor wie het niet eens is met de door Rider doorgevoerde aanpassingen moet het kritisch apparaat soelaas bieden. Daarin werden immers, met uitzondering van de evidente schrijffouten en de zuiver orthografische varianten (waaronder ook de plaats- en persoonsnamen!), naar eigen zeggen alle afwijkende lezingen in opgenomen: "The reader may thus evaluate my choices on the basis of all the evidence I possess and create his or her own version of the text" (p. XLVII).

d. De waarde van de handschriften en de keuze van de varianten

Wie de hierboven samengevatte verantwoording van de nieuwe uitgave leest, ontsnapt niet aan de indruk dat Rider eigenlijk geen ernstig onderzoek heeft ingesteld naar de waarde van de door hem gebruikte handschriften, wat mijns inziens bij een dergelijke laattijdige tekstoverlevering nochtans geen overbodige luxe ware geweest. De argumenten die Rider opsomt bij het afwegen van de waarde van A en B zijn immers op één na allemaal externe argumenten die in wezen niet ter zake doen. Zo is het niet omdat Meyerus de beste Vlaamse historicus van zijn tijd was, dat hij ook naar het beste handschrift van een tekst zou hebben gezocht, laat staan dat het afschrift dat hij van deze bron liet maken (of zelf maakte) om die reden verzorgd en betrouwbaar zou geweest zijn. Het feit dat B in Brugge bewaard werd en wordt, is ter zake al evenmin een argument, net zo min als de vaststelling dat het ooit in het bezit was van kanunnik Carton. Om de waarde van een handschrift te toetsen dient men immers in de eerste plaats, zoniet uitsluitend, rekening houden met interne argumenten aangereikt door de tekst zelf. Daarbij kan in het geval van een laattijdige tekstoverlevering het al dan niet respecteren van de oude schrijfwijze van plaats- en persoonsnamen een belangrijke rol spelen. Hoger hebben we evenwel reeds uitvoerig uiteengezet dat Rider voor dit aspect helemaal geen oog heeft gehad en dat hij zich door het uniformiseren van de eigennamen eigenlijk een middel ontzegd heeft om de waarde van de handschriften (en de editie van de Bollandisten) te bepalen. Het achterwege laten van de varianten van de plaats- en persoonsnamen in het kritisch apparaat maakt het de lezer bovendien nagenoeg onmogelijk om zich hierover zelf een oordeel te vormen. Toch heb ik op basis van de gegevens die Rider bijeenbracht in zijn "Index nominum et locorum", alsook van het door J. Dhondt naar B gecollationeerde exemplaar van de editie van Pirenne dat zich in de bibliotheek van de vakgroep Middeleeuwse geschiedenis van de RUG bevindt, de indruk dat A (en het er van afhappende P) de plaats- en persoonsnamen over het algemeen beter weergeeft dan B. Dit laatste manuscript bevat weliswaar sporadisch wel een archaïsme dat ontbreekt in A (bijvoorbeeld de lezingen *Holdlandensem* en *Holdlandensis* in c. 68-69, die ook bij de Bollandisten te vinden zijn)⁷², maar voor de zeer frequent voorkomende plaatsnaam Brugge (en de ervan afgeleide adjectieven) wordt in B steeds de ook door Rider uniform aangewende grafie *Brug-* gebruikt, daar waar A, P en de editie van de Bollandisten dikwijls de archaïsche schrijfwijze *Brudg-* hebben⁷³. Ook voor de persoonsnaam Boudewijn, die in het dagboek van Galbert herhaaldelijk opduikt, treffen we in B slechts één spelling aan, met name *Balduinus*, en dit is opnieuw de standaardvorm die Rider overal in zijn uitgave heeft toegepast⁷⁴. De uniforme schrijfwijze van de naam *Wulfricus* is blijkbaar al evenzeer aan B ontleend,

72 Cf. RIDER, *Galbertus*, p. 206 (index).

73 Cf. RIDER, *Galbertus*, p. 196 (index).

74 Cf. RIDER, *Galbertus*, p. 195 (index).

terwijl A, P en de Bollandisten voor deze naam onder meer de zeker uit de 12de eeuw stammende grafie *Wlfricus* gebruiken⁷⁵. Hetzelfde geldt voor het toponiem Wulpen: in B lezen we *Wulpin*, in de rest van de tekstoverlevering het archaische *Wlpen*⁷⁶ dat ongetwijfeld tot de tijd van Galbert opklimt⁷⁷. Deze enkele voorbeelden tonen reeds aan dat de copist van B (net als Rider) inzake de schrijfwijze van plaats- en persoonsnamen de archaïsmen in de mate van het mogelijke heeft proberen te vermijden. We kunnen in B trouwens een aantal varianten aanduiden, die alleen daar voorkomen en die onmiskenbaar modernisering zijn vanwege de scribent van dit 17de-eeuwse handschrift (of eventueel van zijn 16de-eeuwse "Vorlage"): *Somergem, Waes, Aelst, Bouchault, Oostburg, Wervic*⁷⁸. Ook het expliciet werd door de copist van B blijkbaar niet correct afgeschreven. Hier luidt het: *Explicit multrum, traditio, occisio gloriosi Caroli comitis Flandriae*; in A (en P) lezen we: *Explicit multrum, traditio et occisio gloriosi Caroli comitis Flandriarum*⁷⁹. Afgezien van het vergeten van het voegwoordje *et*, heeft de scribent van B de in de 12de eeuw nog gangbare meervoudsvorm *Flandriarum* in de titel van de graaf vervangen door het enkelvoudige *Flandriae* dat vanaf de 13de eeuw de norm was geworden⁸⁰. Wat de eigennamen betreft, lijkt A dus in ieder geval zorgvuldiger te zijn afgeschreven dan B, en een aantal andere vaststellingen zijn van aard om deze eerste indruk te bevestigen. Zo had de scribent van B, die duidelijk een Bruggeling was, bijvoorbeeld dikwijls de neiging om *Brugenses* te lezen in plaats van *burgenses*⁸¹, en ten opzichte van de rest van de tekstoverlevering stellen we in dit manuscript ook verschillende fouten vast in de bij Galbert nochtans niet onbelangrijke dateringsgegevens (c. 22, 23 en 24: *vero* in plaats van *nonas*; c. 62: *kalendis* in plaats van *decimo octavo kalendas*; c. 85: *decimo* in plaats van *duodecimo*; c. 92: *julii* in plaats van *januarii*). Daarbij komt nog dat in B zo te zien meer tekstlacunes voorkomen dan in A⁸², en dat er in B een paar opvallende

75 Cf. RIDER, *Galbertus*, p. 224 (index).

76 Cf. RIDER, *Galbertus*, p. 224 (index). Merkwaardig is dat Rider voor dit toponiem dat slechts eenmaal voorkomt (c. 69) de "standaardvorm" *Vulpen* heeft gekozen, ofschoon deze vorm zo te zien niet terug te vinden is in de tekstoverlevering.

77 Zie GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek*, II, pp. 1092-1093.

78 Cf. RIDER, *Galbertus*, pp. 194, 197, 213, 220 en 223 (index).

79 Voor het expliciet in P en B, cf. RIDER, *Galbertus*, pp. XXX en XXXV (dat van B is niet letterlijk weergegeven, cf. DE POORTER, *Catalogue*, p. 691). Het expliciet in A werd door Rider achterwege gelaten; zie hiervoor J. QUICHERAT, *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques des Départements*, 4: Arras, Avranches, Boulogne, Parijs, 1872, p. 260.

80 Betreffende de vorm *Flandriarum*, cf. GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek*, II, pp. 1019-1020, evenals verder n. 97; zie ook reeds PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. 1 n. 4.

81 Zie bijv. het kritisch apparaat bij RIDER, *Galbertus*, pp. 65, 67, 77, 102, 133 en 142.

82 Zie voor B het kritisch apparaat bij RIDER, *Galbertus*, pp. 37 (c. 15), 51 (c. 21), 53 (c. 22), 126 (c. 71 en 73) en 159 (c. 114); voor A: pp. 25 en 27 (c. 11) en 45 (c. 18).

corrupteles te vinden zijn (c. 26: *occaecaverti* i.p.v. *excecaverat*; c. 110: *Lambarina* i.p.v. *Lamberto arma*). Veel van deze tekortkomingen dienen weliswaar misschien reeds op rekening van de "Vorlage" van B (allicht het manuscript van Meyerus) te worden geschreven, maar voor de waarde van B in het geheel van de tekstoverlevering van Galberts dagboek betekent dit in wezen niets. Het gaat dus geenszins op om met Rider handschrift B ten opzichte van A te omschrijven als "somewhat more carefully copied" (p. XLV). Integendeel, veeleer het omgekeerde lijkt waar te zijn. Men zal natuurlijk opwerpen dat bepaalde van de opgesomde gebreken ook in A terug te vinden zijn (zie behalve de lacunes in c. 11 en 18, bijvoorbeeld de corruptele in c. 18: *quod Gevus* in plaats van *Odgerus*, of de fout in de datum in c. 34: *septimo* in plaats van *septimo decimo*). In die zin kan men met N. Huyghebaert stellen dat alle bewaarde handschriften van Galbert in meerdere of mindere mate gecorrumpeerd zijn⁸³. Ik heb evenwel de indruk dat de voornoemde tekortkomingen in A minder talrijk zijn dan in B, en samen met de reeds besproken schrijfwijze van de plaats- en persoonsnamen wettigt dit mijns inziens toch wel een lichte voorkeur voor A. Ten gunste van dit waardeoordeel pleit daarenboven dat A in tegenstelling tot B een opschrift draagt (met daarin de archaische grafieën *Brudgensis* en *Flandriarum*; zie verder) en dat het expliciet er, zoals reeds aangeduid, beter weergegeven werd dan in B.

Aan een ondubbelzinnige uitspraak over de precieze plaats van A en B in de tekstoverlevering van het dagboek van Galbert van Brugge heeft Rider zich niet gewaagd. Hij beperkt zich tot de vaststelling dat A en B "equal, independent witnesses" (p. XLVI) zijn, waarbij hij er tevens vanuit gaat dat de verloren "codex antiquissimus" van de Bollandisten tot dezelfde tekstfamilie als A behoorde. Met zijn eerste uitspraak kan ik instemmen, tenminste als men eronder verstaat dat A en B niet rechtstreeks of onrechtstreeks afhankelijk zijn van elkaar. Rider lijkt echter van mening te zijn dat A en B volkomen onafhankelijke tekstgetuigen vormen, of met andere woorden dat ze volledig los van elkaar op een of andere manier teruggaan op het autograaf van Galbert. Dit is, net als zijn veronderstelling dat de "codex antiquissimus" rechtstreeks verwant was aan A, evenwel een zienswijze die mij hoogst problematisch lijkt. Rider heeft nl. blijkbaar niet bemerkt dat A en B ten opzichte van de editie van de Bollandisten, die in ruime mate op de verloren "codex antiquissimus" gebaseerd is, een aantal merkwaardige gemeenschappelijke fouten vertonen, wat mijns inziens de hypothese wettigt van een gemeenschappelijke voorouder, die zelf afhankelijk was van de "codex antiquissimus", waarin we allicht het basismanuscript van de bewaarde Latijnse tekstoverlevering van Galberts dagboek mogen zien. De bewuste gemeenschappelijke fouten zijn de volgende:

* in c. 98 lezen we bij Rider: *Hugo Sucagad et fratres sui*; bij Pirenne en de Bollandisten luidt deze passus: *Hugo Snaggaerd et fratres sui*. Overeenkomstig zijn gewoonte plaatst Rider hierbij geen voetnoot in het kritisch apparaat.

83. N. HUYGHEBAERT, *Galbert de Bruges*, in *D.H.G.E.*, 19, Parijs, 1981, kol. 739.

Uit zijn "Index nominum et locorum" kan evenwel worden opgemaakt dat de vreemde vorm *Sucagad* eigen is aan de handschriften A, P en B, terwijl de lezing *Snaggaerd* alleen voorkomt in de editie van Henschen en Van Papenbroeck⁸⁴. Pirenne verantwoordde zijn keuze voor de vorm *Snaggaerd* in plaats van de variant *Sucagard* (sic) uit de handschriften in een voetnoot⁸⁵, waarin hij erop wijst dat de naam *Snaggaerd* frequent was in het middeleeuwse Brugge. Vooral echter maakt hij attent op de enquête over de samenzwering tegen Karel de Goede die in mei 1127 op last van Willem Clito werd opgesteld. In deze tekst, die alleen is bewaard gebleven in een Franse vertaling in de zogenaamde kroniek van Boudewijn van Avesnes, is immers sprake van een *Hues Snaggari*⁸⁶ die ongetwijfeld dezelfde persoon is als de bij Galbert vermelde Hugo. De door Rider aanvaarde lezing *Sucagad* is derhalve nagenoeg met zekerheid een aan A en B gemeenschappelijke corruptele, terwijl de vorm *Snaggaerd* hoogstwaarschijnlijk de oorspronkelijke lezing van Galbert is die door de Bollandisten ontleend werd aan hun "codex antiquissimus".

- * in c. 101 wordt tweemaal gewag gemaakt van de hertog van Leuven: *ducis Lovaniae* (Henschen en Van Papenbroeck, hierin gevolgd door Pirenne; Rider leest *ducis Luvaniae*)⁸⁷. In A en B is er ten opzichte de tekst van de Bollandisten opnieuw een gemeenschappelijke corruptele: *ducis Iwanie* of *Iwan(n)iae* (bij Pirenne in voetnoot, bij Rider alleen te vinden in de "Index nominum et locorum" en dan nog zonder precieze referentie)⁸⁸.
- * de chronologische gegevens van c. 34 slaan op woensdag 16 maart 1127. De Bollandisten hebben de correcte dagaanduiding *feria quarta* en dit is ook het geval in de Franse vertaling H (*le mercredy*); in A en B, evenals in de van A afhankelijke handschriften P en P², staat evenwel foutief *feria quinta*.
- * de feiten verhaald in c. 82 dateren van vrijdag 6 mei 1127. De Bollandisten hebben de juiste lezing *pridie nonas maii*; in A, P en B wordt deze datum verkeerd weergegeven als *quarto nonas maii*.
- * een analoge fout is er ook in het daarop volgende c. 83 dat handelt over zaterdag 7 mei 1127. Bij de Bollandisten staat er correct *nonis maii*; A, P en B hebben verkeerdelijk *tertio nonas maii*.

84 RIDER, *Galbertus*, p. 206.

85 PIRENNE, *Histoire du meurtre*, pp. 143-144 n. 6.

86 *Chronicon Hanoniense quod dicitur Balduini Avennensis*, ed. J. HELLER, M.G.H., SS., XXV, Hannover, 1880, p. 442; over deze enquête, zie VAN CAENEGEM, *Galbert van Brugge en het recht*, pp. 28-30.

87 Merkwaardig is dat RIDER, *Galbertus*, p. 210 in zijn index *Lovania* als "standaardvorm" van de plaatsnaam Leuven vermeldt, maar in zijn tekst steeds de grafie *Luvania* gebruikt (pp. 147, 158, 164 en 165).

88 RIDER, *Galbertus*, p. 210; PIRENNE, *Histoire du meurtre*, pp. 146-147 noteert de variant *Iwanie* enkel bij de eerste vermelding van de hertog van Leuven. In de Antwerpse "Vorlage" van P en P² werd deze corruptele blijkbaar geëmeendeerd in *Luvaniae*; zie de variant uit P bij Pirenne, alsook DUCHESNE, *Histoire généalogique*, p. 207 (naar P²).

- * in c. 98 treffen we nogmaals een soortgelijke verkeerde lezing aan in A, P, P² en B: *octavo kalendas aprilis*, terwijl de Bollandisten de juiste lezing *nono kalendas aprilis* bieden die overeenstemt met de overige dateringsgegevens voor zaterdag 24 maart 1128.
- * in c. 62 lezen we bij de Bollandisten: *trabem maximam funibus suspensam ... ad perforandum templum direxerant*. Het handschrift B heeft als aanvang van deze passage: *trahere maximam*; in A is er op deze plaats een lacune (de c. 53 - 70 zijn uitgescheurd), maar het er onrechtstreeks van afhappende P heeft hier *trahere machinam*. De vorm *trabem* is gezien de context de juiste lezing, terwijl de variant *trahere* als een gemeenschappelijke fout van B en P mag worden bestempeld.
- * in c. 84 komt de volgende passus voor: *Isaac ergo cum inter monachos monachali habitu lateret*, die in deze vorm alleen bij de Bollandisten kan worden aangetroffen. De bewaarde handschriften vertonen in deze passage immers een kleine lacune. In A en P ontbreekt het woord *monachos* en lezen we dus *inter monachali habitu* (de scribe van A duidde hierbij wel aan dat er iets ontbrak in de tekst). In B ontbreekt *monachos* eveneens, maar de scribe van dit handschrift (of zijn "Vorlage") heeft blijkbaar bij wijze van emendatie ook *inter* gewijzigd in *in*, zodat er thans *in monachali habitu* staat. Niet alle van de hier opgesomde gemeenschappelijke fouten zijn even bewijskrachtig, maar ze volstaan mijns inziens toch om te veronderstellen dat A en B op een of andere wijze teruggaan op een gemeenschappelijke voorouder die de bewuste fouten reeds bevatte. Vooral de opvallende corrupteles die A en B gemeenschappelijk hebben (*Sucagad* en *Iwaniae*) lijken mij in dit opzicht van doorslaggevende aard. Van wanneer deze gemeenschappelijke tussenschakel dateert, valt niet echt meer te achterhalen (vermoedelijk ten vroegste uit de late middeleeuwen), en het is evenmin duidelijk of A en het verloren handschrift van Meyerus dat de "Vorlage" van B vormt, rechtstreeks dan wel onrechtstreeks afhangen van dit verdwenen manuscript.

Voor de waarde van de editie van de Bollandisten is de hierboven gedane vaststelling in elk geval niet zonder betekenis. In al de besproken gevallen biedt de uitgave van Henschen en Van Papenbroeck ten opzichte van de handschriften A en B immers de correcte lezing, en over de herkomst van deze "varianten" kan eigenlijk nauwelijks twijfel bestaan. Van de vier handschriften van Galbert die de Bollandisten in 1668 gebruikten, kunnen we er nl. twee min of meer met zekerheid identificeren, met name de Brugse codex B en de op A teruggaande verloren Antwerpse "Vorlage" van P en P² (cf. hoger). We kunnen, zoals reeds aangestipt, tevens vermoeden dat ze ook het verdwenen manuscript van Meyerus, dat wellicht de "Vorlage" vormde van B, hebben gekend. Geen van deze drie handschriften staat los van A en B, zodat de zonet vermelde juiste lezingen enkel afkomstig kunnen zijn uit het vierde en enig resterende manuscript, de "codex antiquissimus", die volgens Henschen en Van Papenbroeck de basis vormde voor hun uitgave van de tekst van Galbert. Allicht om deze reden vertrok Pirenne voor zijn editie van de tekst der Bollandisten en waar de hem bekende hand-

schriften afweken van de bewuste uitgave, koos hij doorgaans voor de lezing van de *Acta Sanctorum*. Rider daarentegen gaat in dergelijke gevallen juist omgekeerd te werk. Veelal opteert hij voor de lezing van de bewaarde handschriften, terwijl de afwijkende lezing van de Bollandisten als een variant in het kritisch apparaat wordt opgenomen. Dit verklaart meteen een ganse reeks kleine verschillen tussen de tekst van Galbert bij Pirenne en die bij Rider. Deze laatste geeft in zijn inleiding overigens cijfers over de variante lezingen in de editie van de Bollandisten: voor zowat 56% van de varianten stemt hun tekst overeen met de handschriften A en P, voor 18% bieden ze dezelfde lezing als manuscript B, de resterende 26% van de varianten komen alleen in hun uitgave voor (p. XLII). Op grond van de 56% overeenstemming met A en P concludeerde Rider dat het basismanuscript van Henschen en Van Papenbroeck (de "codex antiquissimus") tot dezelfde tekstfamilie als A en P behoorde, terwijl de 18% gelijkens met B zijns inziens wijst op emendaties die de Bollandisten aan de tekst aanbrachten op basis van dit handschrift. In het licht van onze eigen bevindingen kunnen deze cijfers natuurlijk op een andere manier geïnterpreteerd worden. Dat A drie keer meer varianten gemeenschappelijk heeft met de Bollandisten dan B vloeit namelijk allicht gewoon voort uit het feit dat A een beter afschrift is dan B, een vaststelling die we hoger reeds gedaan hebben aan de hand van andere gegevens, in de eerste plaats de schrijfwijze van de plaats- en persoonsnamen. De 26% lezingen waarin de uitgave van de *Acta Sanctorum* afwijkt van al de bewaarde handschriften zijn veelal precies de passages waar de editie van Rider verschilt van die van Pirenne. Rider ging er vanuit dat deze varianten hetzij afkomstig waren uit één van de verloren manuscripten die Henschen en Van Papenbroeck gebruikten, hetzij uitgavetechnische emendaties van hunnentwege. Hij hechtte er, zoals reeds aangeduid, hoedanook weinig belang aan. Ten onrechte, want uit de bespreking van enkele gemeenschappelijke fouten in A en B is hierboven al gebleken dat de filiatie van de tekstoverlevering zo te zien anders was dan Rider zich voorstelde. Als men onze hypothese aanvaardt dat A en B via een gemeenschappelijke tussenschakel opklimmen tot de door de Bollandisten als basismanuscript gebruikte "codex antiquissimus", ligt het meer bepaald voor de hand om de 26% varianten die eigen zijn aan de Bollandisten over het algemeen te beschouwen als lezingen die ontleend zijn aan hun "codex antiquissimus", terwijl de gemeenschappelijke tekstvarianten die A en B op deze plaatsen bieden vermoedelijk veeleer fouten of aanpassingen vormen die op de gemeenschappelijke voorouder van beide handschriften terug te voeren zijn. Deze vaststelling is natuurlijk niet zonder implicaties voor de nieuwe editie van Rider die in deze gevallen doorgaans de lezing van de bewaarde handschriften heeft aangenomen en dus - in onze optiek - veelal een verkeerde keuze heeft gemaakt. Vaak zijn de afwijkingen tussen de handschriftelijke overlevering en de editie in de *Acta Sanctorum* onbelangrijk. Het gaat bijvoorbeeld om woordinversie of om het vervangen van kleine woordjes (*et/etiam, ergo/igitur*). In andere gevallen echter is de variant niet zonder belang en soms is er zelfs een verschil in betekenis. Ter verduidelijking van een en ander laten we hier enkele voorbeelden volgen waar Pirenne op basis van de Bollandisten onzes inziens de juiste lezing biedt en waar

Rider verkeerdelijk de laattijdige handschriften volgt:

- * c. 27: *in vindicando domimum suum et aequissimum consulem terrae nostrae* (Pirenne); ... *aequissimum consulem terrenum* (Rider);
- * c. 28: *cives plurimi ... quibus non erat nota haec actio* (Pirenne); ... *quibus non erat nota exactio* (Rider);
- * c. 41: *atque imo magis quod omnibus ... dilectior permanserat* (Pirenne); *atque ideo magis ...* (Rider);
- * c. 47: *ut perterritos obsessos magis exanimarent* (Pirenne); ... *magis examinarent* (Rider);
- * c. 78: *ignis enim conflagratione exusta erat illa ecclesia* (Pirenne); ... *destructa erat illa ecclesia* (Rider);
- * c. 96: *fama vera nos percellebat, quod juvenis Theodoricus, nepos Karoli consulis, ex Elsatan venisset in Gandavum* (Pirenne); ... *Theodericus, nepos Karoli consulis in Elsatan, venisset in Gandavum* (Rider); de door Rider aangenomen lezing in van de handschriften A, P, P² en B (en de ermee gepaard gaande interpunctie) is foutief, aangezien het hier duidelijk gaat om het bericht dat Diederik vanuit de Elzas was aangekomen in Gent;
- * c. 97: *castellanus noster Gervasius ... rediit cum suis, retulitque quod ...* (Pirenne); ... *rediit cum suis. Retulit quidem quod ...* (Rider);
- * c. 102: *consule Willelmo cum baronibus suis consistente in Ipra in solario quodam ut consilium acciperet* (Pirenne); ... *ut consilium acciperent* (Rider);
- * c. 111: *plures capti sunt eodem die* (Pirenne); *plures capti sunt eo die* (Rider);
- * c. 121: *post tot controversias preponimus justiozem causam Theodorico comiti, qui non injuste dicitur superpositus consuli Willelmo* (Pirenne); ... *Theodorico comiti, qui non juste dicitur ...* (Rider); de context van deze belangrijke passage, waarin Galbert probeert te verklaren waarom uiteindelijk niet Willem Clito, maar wel Diederik van de Elzas het pleit heeft gewonnen, vereist de dubbele negatie *non injuste*, die door Pirenne terecht uit de editie van Henschen en Van Papenbroeck werd overgenomen; Rider daarentegen opteerde verkeerdelijk voor de variante lezing *non juste* uit de handschriften A, P, P² en B, waardoor de redenering van Galbert in zijn uitgave op deze plaats ietwat verwarrend overkomt.

Deze voorbeelden onderstrepen nogmaals de waarde van de uitgave van de Bollandisten, en meer in het bijzonder van hun basismanuscript, de verloren "codex antiquissimus". Ze ondersteunen tevens onze hoger uiteengezette hypothese van een gemeenschappelijke voorouder voor de bewaarde handschriften A en B, die op de "codex antiquissimus" terugging en waarin de van de Bollandisten afwijkende lezingen reeds moeten hebben gestaan. Toch mag op grond van deze vaststellingen niet zomaar geconcludeerd worden dat alle lezingen van de tekst in de *Acta Sanctorum* correct zouden zijn en alle afwijkende lezingen in de bewaarde handschriften foutief. Men dient er meer bepaald rekening mee te houden dat ook de Bollandisten in hun editie transcriptiefouten kunnen hebben gemaakt of dat ze ten onrechte aanpassingen aan de tekst hebben aangebracht. In dergelijke gevallen bieden de bewaarde handschriften vaak de correcte en oorspronkelijke tekst en heeft Rider dus - net als Pirenne voor hem - terecht de

lezing van de manuscripten verkozen boven deze van de *Acta Sanctorum*. Het is echter ook mogelijk dat bepaalde schrijffouten, die we aantreffen in de editie van Henschen en Van Papenbroeck, reeds voorkwamen in de "codex antiquissimus". Aangezien de bewaarde handschriften blijkbaar langs de omweg van een gemeenschappelijke tussenschakel teruggaan op de "codex antiquissimus", zouden de bewuste fouten normaal ook in deze handschriften moeten staan. Dit is evenwel niet altijd zo omdat elke copiist niet alleen nieuwe fouten aanbracht in de tekst, maar ook emendaties van grammaticale of andere aard doorvoerde en zo sommige fouten uit zijn "Vorlage" corrigeerde. Bepaalde variante lezingen die alle handschriften vertonen ten opzichte van de tekst der Bollandisten kunnen aldus vermoedelijk verklaard worden als emendaties van de scribent van de gemeenschappelijke tussenschakel. Andere verbeteringen komen dan weer slechts in één van de handschriften voor.

Ook het aan Pirenne onbekende handschrift B bevat een aantal dergelijke emendaties en Rider heeft deze correcties volkomen terecht in de tekst opgenomen. Hij is echter verder gegaan en uitgaande van zijn lichte voorkeur voor B, waarop we hoger reeds gewezen hebben, heeft hij ook op tal van plaatsen waar dit eigenlijk niet nodig was de lezing van B verkozen boven die van de andere handschriften en van de Bollandisten. Enkel en alleen op basis van B heeft Rider aldus geregeld de tekst van Pirenne veranderd, ofschoon de plaats van B in het geheel van de tekstoverlevering een dergelijke werkwijze eigenlijk niet toelaat. De betrokken tekstwijzigingen slaan bovendien veelal op onbelangrijke varianten, zoals gewone woordinversies (bijvoorbeeld c. 19: *ille senior* in plaats van *senior ille*), het vervangen van min of meer gelijkaardige woordjes (bijvoorbeeld c. 12: *sancti* in plaats van *beati*, c. 19: *praeter* in plaats van *post*, c. 27 en 118: *Dei* in plaats van *Domini*, c. 29, 79 en 89: *et* in plaats van *etiam*, c. 43: *cum* in plaats van *dum*) of het achterwege laten van een woord (bijvoorbeeld c. 34: *consulis* in plaats van *domini consulis*, c. 35: *scalae* in plaats van *scalae igitur*). Het zijn met andere woorden aanpassingen die eigenlijk in tegenspraak zijn met Riders eigen verklaring dat hij de tekst van Pirenne slechts gewijzigd heeft wanneer daar een echt goede reden voor bestond (p. XLVI). Uit de context kan overigens soms opgemaakt worden dat zijn keuze voor de lezing van het handschrift B onterecht is. Zo veranderde Rider in c. 12 de aanduiding *ecclesiam beati Donatiani*, die we naar de Bollandisten en de handschriften A en P lezen bij Pirenne, op basis van B in *ecclesiam sancti Donatiani*. Afgaande op wat Rider in zijn inleiding zegt (p. XLVI), liet hij zich voor deze keuze blijkbaar leiden door het feit dat in de Franse vertaling H de overeenstemmende passus luidt: *l'église de saint Donaës*. De benaming *ecclesia beati Donatiani* komt nochtans wel meer voor bij Galbert (c. 13, 15, 23, 41, 69, 78) en in de onvolledige Franse vertaling wordt *beatus* telkens vertaald door *sainct* (c. 13, 15, 23). In een analoge situatie in c. 41 opteerde Rider trouwens zelf voor de lezing *beati* van de Bollandisten en de handschriften A en P, terwijl hij de variant *sancti* van B in voetnoot plaatste. In c. 23 is bij Pirenne sprake van een *missa fidelium defunctorum* (naar de Bollandisten en de handschriften A en P); Rider echter laat op basis van

B het woord *fidelium* weg, blijkbaar omdat de Franse vertaling H hier *l'office des trespassees* heeft. Ten onrechte, zo dunkt mij, want het betreft hier een geijkte uitdrukking, die ook bij Galbert nogmaals voorkomt (c. 77: *missam omnium fidelium defunctorum*). In c. 19 leest Pirenne, die zich steunt op de Bollandisten en de handschriften A en P: *loqui ergo ad invicem captivi illi non poterant prae dolore nisi suspiriis et singultibus, quos a profunda tristitia mentis trahebant*; Rider maakt daar op grond van B ... *prae dolore et suspiriis et singultibus* ... van. Toch is de lezing *nisi* mijns inziens beter. Ook de op B gebaseerde omissie door Rider van het woordje *igitur* in de passage van c. 35 die bij Pirenne *Scalae igitur structura talis erat* luidt, is allicht niet correct. De betrokken passus volgt immers op een lange uitweiding en door het gebruik van het woordje *igitur* wijst Galbert erop dat hij de draad van het relaas over de belegeringsladders der Gentenaren, dat hij op het einde van c. 33 abrupt had afgebroken, weer opneemt. Deze voorbeelden tonen, voor zover dit nog nodig was, nogmaals aan dat de keuze van de varianten bij Rider niet altijd even gelukkig mag worden genoemd, wat - we zagen het reeds - vooral te wijten is aan een gebrek aan inzicht in de filiatie van de bewaarde tekstoverlevering van Galberts dagboek.

e. De "codex antiquissimus" van de Bollandisten

Uit ons betoog heeft men kunnen opmaken dat in deze teksttraditie de verloren "codex antiquissimus" van de Bollandisten blijkbaar een centrale plaats inneemt, aangezien het er sterk op lijkt dat de bewaarde 16de-17de-eeuwse (Latijnse) handschriften langs een gemeenschappelijke voorouder opklimmen tot dit basismanuscript van de editie van Galbert in de *Acta Sanctorum*. Het is derhalve niet overbodig enige aandacht te besteden aan deze enigmatische codex. Volgens Henschen en Van Papenbroeck dateerde het bewuste handschrift uit de tijd van Galbert of van kort daarna: "ex antiquissimo codice ms. quem aut ipsius Galberti tempore aut non diu post exaratum habemus"⁸⁹. Rider situeert de "codex antiquissimus" op grond van deze uitspraak in de 12de of 13de eeuw (pp. XXXIX en XLV). Zelf denken we eerder aan een datering in de 12de eeuw. Wat de schrijfwijze van plaats- en persoonsnamen betreft, vertoont de editie van de Bollandisten tal van archaïsmen (*Brudg-, Northmann-, Wlfricus, Frorerdeslo, Holdland-*), die ten dele ook voorkomen in de bewaarde manuscripten (in beperkte mate in B, vooral echter in A en P; zie hoger). Sommige archaïsche grafieën treffen we zelfs alleen aan in de *Acta Sanctorum* (onder meer de verschillende schrijfwijzen van de naam Boudewijn)⁹⁰. Ofschoon deze vormen ongetwijfeld tot de 12de eeuw opklimmen, zeggen ze in wezen niets over de ouderdom van het handschrift dat ten grondslag ligt aan de editie van 1668. Ze wijzen er hoogstens op dat het hier een goede en vrij getrouwe copie betrof. De bewaarde 16de-17de-eeuwse handschriften leveren evenwel argumenten die wel degelijk een datering van de "codex antiquissimus" zelf in de

89 AA. SS., *Martii*, I, p. 153.

90 Cf. RIDER, *Galbertus*, p. 195 (index).

12de eeuw toelaten. Zowel A en P als B geven op het einde van Galberts tekst een expliciet, dat in de vorm van A en P, die de meeste getrouwe weergave ervan bieden (zie hoger), als volgt luidt: *Explicit multrum, traditio et occisio gloriosi Karoli comitis Flandriarum*⁹¹. De meervoudsvorm *Flandriarum* (in B vervangen door *Flandriae*) verdwijnt, zoals Pirenne reeds opmerkte, op het einde van de 12de eeuw⁹², wat erop wijst dat dit expliciet in elk geval afkomstig is uit een 12de-eeuws handschrift. Ook het opschrift, waarmee in A en P het dagboek van Galbert aanvangt, stamt blijkbaar uit de 12de eeuw: *Galbert notarius Brudgensis de multro, traditione et occisione gloriosi Karoli comitis Flandriarum*⁹³. Behalve de 12de-eeuwse vorm *Flandriarum* bemerken we in dit opschrift nog een ander archaïsme, met name *Brudgensis*, waarvan de tekst van Galbert zelfs de laatste attestatie vormt⁹⁴. Opschrift en expliciet dateren derhalve duidelijk uit de tijd van Galbert of van kort daarna. Men kan zich dan ook de vraag stellen of ze misschien op Galbert zelf terug te voeren zijn, en of meer in het bijzonder de titel die zowel in opschrift als expliciet vermeld wordt, van Galbert stamt. N. Huyghebaert twijfelde daar al aan⁹⁵ en ook ik acht het onwaarschijnlijk. Er is eerst en vooral het opvallende woord *multrum* in de titel. Als ik het goed voorheb, komt deze term niet voor in de tekst zelf van Galbert, wat al enigszins pleit tegen een toeschrijving van de titel aan Galbert. Het is overigens een woord dat uit het Romaans afkomstig is (confer “meurtre”)⁹⁶ en in dit verband is het misschien interessant erop te wijzen dat ook de zonet besproken meervoudsvorm *Flandriarum* in de intitulatio van de grafelijke oorkonden uit die tijd nagenoeg uitsluitend voorkomt in charters voor instellingen in het Romaanse taalgebied (vergelijk de huidige Franse vorm “les Flandres”)⁹⁷. Veel hoeft men daar allicht evenwel niet achter te zoeken, want ook Galbert zelf gebruikt in zijn tekst bij voorkeur de meervoudsvorm *Flandriarum* (zo reeds op één van de eerste regels van de proloog: *comes Karolus, Flandriarum marchio*). Wat er ook van zij, het

91 Cf. hoger n. 79.

92 PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. 1 n. 4; zie ook hoger n. 80.

93 RIDER, *Galbertus*, pp. XXIX-XXX; boven de excerpten van P² staat de hoofding “Ex libro Galberto notarii Brugensis de multro, traditione et occisione gloriosi Karoli comitis Flandriarum” (p. XXXI).

94 GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek*, I, p. 195 (in 1153 komt wel nog de vorm *Brucgensis* voor).

95 HUYGHEBAERT, *Galbert de Bruges*, kol. 739.

96 Zie *Novum glossarium mediae latinitatis ab anno DCCC usque ad annum MCC*, M-N, Kopenhagen, 1959-1969, kol. 976-977 (met o.a. volgend voorbeeld uit Chartres, a^o 1111: *homicidium quod vulgo multrum vocatur*) en J.F. NIERMEYER, *Mediae latinitatis lexicon minus*, Leiden, 1976, p. 705.

97 VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, nrs. 108, 111, 118 en 124; DE HEMPTINNE - VERHULST, *De oorkonden*, II, 1, nrs. 14, 28, 79, 81, 82, 83, 85, 114, 146, 147, 154, 165, 173, 178, 215, 236, 250, 255 en 272. Op vier charters voor de Gentse Sint-Baafsabdij na, betreft het uitsluitend oorkonden bestemd voor instellingen ten zuiden van de taalgrens: Sint-Vaast Atrecht, Marchiennes, Auchy, Eaucourt, Loos, Phalempin, Saint-Laurent-au-Bois en Mont-Saint-Eloi.

woord *multrum* vormt in ieder geval een eerste argument om de titel (en bijgevolg ook het opschrift en het explicit) als niet oorspronkelijk te beschouwen. Er zijn er nog andere. Zo heeft Köpke er reeds op gewezen dat Galbert vermoedelijk eerder aan een titel in de zin van *Passio Karoli comitis* dacht⁹⁸; in c. 14 schrijft hij immers: *In hac passionis subscriptione consequenter inveniet lector distinctiones dierum et gestorum, quae in ipsis facta sunt diebus, usque ad vindictam subnotatam in fine opusculi*. Ook het epitheton *gloriosus* kan misschien een aanwijzing vormen dat Galbert de titel niet zelf heeft bedacht. Hij gebruikt het woord *gloriosus* in zijn tekst weliswaar een paar keer bij de naam van de graaf (c. 22 en 63: *gloriosus martyr*, c. 58: *gloriosi ac piissimi consulis Karoli*), doch zijn voorkeur ging duidelijk uit naar andere epitheta: *bonus*, *beatus*, vooral echter *pius* en *piissimus*⁹⁹, allemaal termen dus die beter pasten bij het beeld van de graaf-martelaar. Wat eveneens tegen de oorspronkelijkheid van de titel, en zeker van het opschrift en het explicit, pleit is de vaststelling dat Galbert zijn dagboek nooit afgewerkt en uitgegeven heeft¹⁰⁰. In de vorm zoals het tot ons is gekomen, was het immers niet alleen vormelijk (het laatste deel bestaat in belangrijke mate uit niet geredigeerde aantekeningen), maar ook inhoudelijk (het bevat meerdere contradicties en steekt vol compromitterende uitlatingen) gewoonweg niet presentabel voor de tijdgenoten. Galbert, die een eindredactie om een of andere reden niet meer zag zitten¹⁰¹, heeft het dan ook allicht wijselijk veilig opgeborgen, vermoedelijk niet in het minst omdat bepaalde passages (onder andere over de nieuwe graaf Diederik van de Elzas) indien ze zouden uitlekken een risico konden vormen voor Galberts carrière in de grafelijke administratie¹⁰². Het is derhalve zeer goed denkbaar dat hij er zelf geen titel heeft boven geplaatst, en in deze omstandigheden is het al helemaal

98 *M.G.H., SS.*, XII, p. 561 n. 88; cf. RIDER, *Galbertus*, p. XLVII.

99 *Bonus*: proloog, c. 6, 29, 60, 62, 78; *beatus*: c. 22, 28, 41, 78, 90; *pius*: c. 6, 7, 15, 19, 23, 25, 26, 28, 46; *piissimus*: c. 3, 14, 17, 22, 25, 26, 35, 50, 55, 58, 101, 122. Andere epitheta die Galbert aanwendt, zijn: *egregius* (c. 3, 12), *sanctissimus* (c. 122), *dignissimus* (c. 95), *magnus* (c. 14), *justus* (c. 26), *nobilissimus* (c. 57) en *aequissimus* (c. 27, 47). Opvallend is dat Walter van Terwaan in zijn *Vita Karoli comitis Flandriae* daarentegen nauwelijks epitheta gebruikt; doorgaans heeft hij het gewoon over *domnus Karolus*, soms over *marchio venerabilis Karolus*; zie echter c. 7: *hunc virum gloriosum*, c. 17: *cultor Dei Karolus*, c. 25: *gloriosus princeps*, c. 35: *patrem patrie Karolum* (*M.G.H., SS.*, XII, pp. 537-561).

100 Zie hieromtrent, alsook over de verschillende fasen die in de compositie van het werk kunnen worden onderscheiden, PIRENNE, *Histoire du meurtre*, pp. VI-XIII; ROSS, *The murder*, pp. 64-73; VAN CAENEGEM, *Galbert van Brugge en het recht*, pp. 3-8 en *Historische inleiding*, pp. 59-63; RIDER, *Galbertus*, pp. XX-XXVIII; DEMYTTENAERE, *Mentaliteit in de twaalfde eeuw*, pp. 79-84.

101 ROSS, *The murder*, p. 69 en HUYGHEBAERT, *Galbert de Bruges*, kol. 737-738 vragen zich af of het misschien iets te maken heeft met het feit dat Walter van Terwaan inmiddels officieel opdracht had gekregen om de *Vita Karoli comitis Flandriae* te schrijven; cf. ook DEMYTTENAERE, *Mentaliteit in de twaalfde eeuw*, pp. 82-83.

102 Ik volg hier de zienswijze van VAN CAENEGEM, *Historische inleiding*, p. 62.

onwaarschijnlijk dat hij zijn onafgewerkte tekst zou hebben voorzien van een formeel opschrift (met zijn naam en hoedanigheid) en een expliciet. Vandaar dat een toeschrijving van beide (en misschien ook van de titel als dusdanig) aan de scribe van de "codex antiquissimus" mij het meest plausibel lijkt, wat gezien de besproken archaïsmen meteen een vermoedelijke datering van dit handschrift in de 12de eeuw (en dus een bevestiging van de door Henschen en Van Papenbroeck voorgestelde datering) impliceert.

Rekening houdend met bovenstaande gedachtengang kan de vraag gesteld worden of de "codex antiquissimus" misschien het autograaf van Galbert was, waaraan iemand naderhand (maar nog in de 12de eeuw) het opschrift en het expliciet heeft toegevoegd. Op het eerste gezicht lijkt een positief antwoord op deze vraag voor de hand te liggen. Immers, daar het dagboek van Galbert niet afgewerkt werd en dus ongepubliceerd bleef, heeft het, zoals R.C. Van Caenegem beklemtoonde, in de middeleeuwen een verdoken bestaan geleid om pas in de 15de-16de eeuw herontdekt te worden¹⁰³. In tegenstelling tot de volledig aan de conventies van het hagiografische genre beantwoordende *Vita Karoli comitis Flandriae* van Walter van Terwaan, die in zekere zin het officiële relaas over de marteldood van Karel de Goede vormde¹⁰⁴ en van meet af aan op een ruime verspreiding kon rekenen¹⁰⁵, circuleerde de tekst van Galbert bijgevolg niet en werd hij - op één uitzondering na - ook niet gebruikt door andere auteurs¹⁰⁶. Het

103 VAN CAENEGEM, *Galbert van Brugge en het recht*, p. 5 en *Historische inleiding*, p. 61.

104 Zie de uitgave door R. Köpke van deze in opdracht van Jan van Waasten, bisschop van Terwaan, geschreven *vita* in *M.G.H.*, SS., XII, pp. 537-561.

105 Köpke vermeldt negen handschriften, waarvan er z.i. zes uit de 13de eeuw stammen (*M.G.H.*, SS., XII, pp. 535-536; zijn oudste handschrift, afkomstig uit het Sint-Donaaskapittel, dat volgens hem uit de vroege 13de eeuw dateert, hoort wellicht eerder thuis in de late 12de eeuw). PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. I n. 5 signaleert een 13de-eeuws handschrift te Middelburg dat aan de aandacht van Köpke was ontsnapt. Sindsdien zijn nog bekend geworden: Laon, Bibliothèque Municipale, 270bis (13de eeuw); Charleville, Bibliothèque Municipale, 200 (13de eeuw); Londen, British Library, Additional Mss., 38112 (late 12de eeuw?).

106 In de anonieme *Passio Karoli comitis*, ed. R. KÖPKE, *M.G.H.*, SS., XII, pp. 619-623, werd volgens Köpke het dagboek van Galbert gebruikt (p. 535); cf. PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. XVIII en ROSS, *The murder*, p. 73 n. 47. Ofschoon deze bron een sterk vervormde voorstelling biedt van de gebeurtenissen uit 1127, is de invloed van Galbert van Brugge (naast die van Walter van Terwaan) er inderdaad toch onloochenbaar. Köpke (p. 535) dateerde deze tekst, waarvan het enige handschrift in 1728 bij een brand in Kopenhagen verloren ging, in de late 13de of vroege 14de eeuw; PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. II dacht aan de 13de eeuw. Volgens Köpke was de auteur een Vlaming (wellicht een Bruggeling); volgens Pirenne ging het om een Deen, doch dit lijkt mij gezien de kennis van Galberts dagboek bijzonder onwaarschijnlijk. V. LAMBERT, *Chronicles of Flanders 1200-1500. Chronicles written independently from 'Flandria generosa'*, Gent, 1993, pp. 123-124 vraagt zich af of Adriaan De But in zijn *Chronicon Flandriae* (1460/88) misschien melding maakt van Galberts dagboek; de bewuste passage van De

aantal middeleeuwse manuscripten dat ooit bestaan heeft van Galberts dagboek moet dus uiterst miniem geweest zijn en op grond van deze overweging heeft Van Caenegem verondersteld dat de bewaarde 16de-17de-eeuwse handschriften allemaal teruggaan op het autograaf van Galbert, dat tijdens de middeleeuwen ergens in een Brugse bibliotheek verborgen zat¹⁰⁷. Desalniettemin mag de 12de-eeuwse "codex antiquissimus" mijns inziens toch niet vereenzelvigd worden met het autograaf van Galbert. In de eerste plaats kan gewezen worden op een paar kleine fouten die reeds in de "codex antiquissimus" moeten hebben gestaan. In de datering bij de aanvang van c. 93 hebben de Bollandisten en de bewaarde handschriften *idus augusti* (13 augustus), terwijl het overeenkomstig de andere dateringsgegevens *kalendas augusti* (1 augustus) moet zijn (confer reeds hoger). In c. 106 wordt Diederik van de Elzas zowel bij de Bollandisten als in de handschriften aangeduid als *filium sororis Karoli consulis*; dit is een evidente genealogische fout en Meyerus bracht in zijn handschrift dan ook de noodzakelijke correctie aan tussen de lijnen: *filium sororis <matris> Karoli consulis* (zie de hoger geciteerde marginale nota in A en P). Het is, zoals Pirenne onderstreepte, weinig waarschijnlijk, zoniet uitgesloten dat Galbert een dergelijke fout zou hebben begaan¹⁰⁸. Toch kan men met wat goede wil eventueel veronderstellen dat het bij deze twee lezingen schrijffouten van Galbert zelf betreft. Deze opwerping lijkt evenwel uitgesloten bij ons volgende argument. Om Aardenburg aan te duiden, gebruikt Galbert steeds de oorspronkelijke naam Rodenburg (onder de vorm *Reddenburg* of *Reddenburch*), die in zijn tijd de enig gangbare was. In c. 55 hebben de Bollandisten en de bewaarde handschriften evenwel de vorm *Erdenburg* (of *Erdenburch*)¹⁰⁹. Dit is een metathesis die tot de huidige schrijfwijze Aardenburg zal leiden. De vroegste attestaties ervan dateren uit het laatste kwart van de 12de eeuw: *Erdenburg* in 1177, *Ardenburg* in 1187¹¹⁰. Het kan hier derhalve niet gaan om een verschrijving van Galbert (in hetzelfde c. 55 komt overigens ook driemaal de vorm *Reddenburg* voor), maar wel van een latere copist, waarin we naar alle waarschijnlijkheid de scribent van de "codex antiquissimus" mogen zien (ook de Bollandisten hebben hier immers de lezing *Erdenburg*). Aldus kunnen we de datering van deze codex, die we op

But luidt als volgt: *Historiam hujus Karoli canonicus sancti Donatiani descripsit, et in Passionali quinto Dunis reperietur* (J.J. DE SMET, *Corpus Chronicorum Flandriae*, I, Brussel, 1837, p. 282). Köpke wees er evenwel reeds op dat hier ongetwijfeld eerder Walter van Terwaan wordt bedoeld, ook al was deze geen kanunnik van Sint-Donaas (*M.G.H.*, SS., XII, p. 535 n. 51). Bij nazicht blijkt de passage van De But over Karel de Goede en Willem Clito (DE SMET, *Corpus Chronicorum Flandriae*, I, pp. 282-283) inderdaad grotendeels gebaseerd te zijn op Walter van Terwaan, aangevuld met gegevens ontleend aan de *Flandria generosa*.

107 VAN CAENEGEM, *Galbert van Brugge en het recht*, p. 5.

108 PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. 152 n. 1.

109 PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. 88; cf. RIDER, *Galbertus*, p. 216 (index); in de tekst zelf heeft Rider op p. 105 *Erdenburg* vervangen door *Redenburg* (sic; dit moet een drukfout zijn, want normaal gebruikt Rider steeds de "standaardvorm" *Reddenburg*).

110 GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek*, I, p. 33.

grond van een uitspraak van Henschen en Van Papenbroeck, evenals van een paar archaïsmen in opschrift en explicit, al in de 12de eeuw hadden geplaatst, nog enigszins preciseren: vermoedelijk tweede helft van de 12de eeuw. Hiermee wordt al duidelijk dat de "codex antiquissimus" niet het autograaf van Galbert kan zijn geweest, maar de oude Franse vertaling van zijn dagboek reikt ons ter zake nog meer argumenten aan. Van deze Franse vertaling is thans slechts een onvolledig 16de-eeuws handschrift bewaard (H), dat zich in Hannover bevindt en waarvan de oorsprong onbekend is¹¹¹. De vertaling zelf is ouder dan de 16de eeuw, want in het register van Roeland en Antoon de Baenst uit de late 15de eeuw (Brugge, Stadsbibliotheek, 442) komt een Franse samenvatting voor die op deze vertaling gebaseerd is¹¹². Pirenne dateert de vertaling op taalkundige gronden in de 15de eeuw¹¹³ en een inhoudelijk element wijst in dezelfde richting. Waar Galbert, die een ganse reeks epitheta gebruikt voor Karel de Goede, de graaf eigenlijk slechts sporadisch omschrijft als *bonus*¹¹⁴, heeft de vertaler het immers voortdurend over *le bon conte Charles*¹¹⁵. Dit vormt een dateringselement omdat de bijnaam "de Goede" blijkbaar pas in de 15de eeuw in zwang kwam¹¹⁶, zodat we op basis hiervan mogen aannemen dat deze Franse vertaling wel degelijk uit de 15de eeuw stamt. Nu wees Pirenne er al op dat de Latijnse tekst die de vertaler voor zich had, zo te zien ietwat afweek van de bewaarde Latijnse tekst-

111 RIDER, *Galbertus*, p. XXXVI. Misschien is het dit handschrift dat ooit in het bezit was van Petrus Scriverius (1576-1660), die c. 34 van deze vertaling in 1650 publiceerde in zijn *Principes Hollandiae, Zelandiae et Frisiae* (cf. RIDER, *Galbertus*, p. 78). Zie hierover ook H. SPROEMBERG, *Galbert von Brügge. Persönlichkeit und Werk*, in IDEM, *Mittelalter und demokratische Geschichtsschreibung. Ausgewählte Abhandlungen*, Berlijn, 1971, p. 246. In de inleiding tot zijn Franse vertaling van Galbert verwijst F. Guizot in 1825 bovendien naar "une vieille traduction française, dont le manuscrit existait dans la bibliothèque de Gabriel Bonart, syndic de Bruges, au XVIIe siècle" (RIDER, *Galbertus*, p. XXXVI).

112 RIDER, *Galbertus*, pp. XXXVI-XXXVII en de uitgave van deze samenvatting op pp. 173-175. Dat deze samenvatting gebaseerd is op de gedeeltelijk bewaarde vertaling is duidelijk; vgl. bijv. H: *le bon conte derechiefa voulu renouveler et reformer la honesteté de son pays. Parquoy a faict inquisition pour sçavoir qui estoient libers ou de condition servile* (c. 7) met de Baenst: ... *voulant reformer l'honesteté de son pays, pour sçavoir lesquelz estoient liberes ou serfz* (RIDER, *Galbertus*, p. 16 en n. 14).

113 PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. XXI.

114 Zie hoger n. 99.

115 Cf. RIDER, *Galbertus*, pp. 2-84 (pare blz.).

116 Zie J. VAN DEN HEUVEL, *Karel de Goede en de geschiedschrijving*, in GOETINCK - MEULEMEESTER (eds.), *Karel de Goede*, I, p. 83 n. 91, die erop wijst dat de 15de-eeuwse portretgalerij van de graven van Vlaanderen uit de Duinenabdij één der eerste attestaties van de bijnaam bevat. In de *Vita Karoli comitis Flandriae* van Walter van Terwaan komt hij in elk geval niet voor (*M.G.H.*, SS., XII, pp. 537-561), evenmin in de *Flandria generosa* (*M.G.H.*, SS., IX, p. 324). Zelfs in de kroniek van Iperius uit het derde kwart van de 14de eeuw is van deze bijnaam nog geen spoor te bekennen (*M.G.H.*, SS., XXV, pp. 792-794). Hij komt wel voor in de kroniek van Adriaan De But uit de jaren 1460/88 (DE SMET, *Corpus Chronicorum Flandriae*, I, p. 282).

GEORGES DECLERCQ

overlevering¹¹⁷, en er zijn inderdaad aanduidingen dat het hier een tekst betrof die los stond van de "codex antiquissimus" en de ervan afhankende 16de-17de-eeuwse manuscripten. Zo is in c. 20 bij de Bollandisten en in de handschriften A, P en B sprake van *omnia et securitates*. Pirenne nam deze lezing over, doch P. Thomas wees erop dat hier gezien de context een emendatie van *omnia* in *hominia* nodig was¹¹⁸. De Franse vertaling H heeft in deze passage correct *faire homaige et jurer loyaulté*. Betekenisvol is echter vooral dat in de vertaling in c. 12 een passus van enkele regels voorkomt die ontbreekt in de Latijnse versie¹¹⁹:

... ubi Deo psalmos decantabat et orationes devotas simul et pauperibus denarios erogabat.

Et sciendum quam nobilem virum et egregium consularem tradiderunt servi impiissimi et inhumani. Nam meliores et potentiores qui a principio sanctae ecclesiae (...) floruisent, progenitores ejus fuerunt...

... ou que chantoit psaulmes a Dieu et devotes orisons en donnant aulsmosnes et deniers au povres.

Comme dist le philosophe: *Opposita juxta se posita magis elucescunt*, c'est a dire, "deulx choses contraires situeez l'ung auprés de l'autre sont plus apparentes". Pareillement, ouy la noblesse, bonté et prudence du bon conte Charles et, ou contraire, la faulseté, malice et orgueil des meschants treistres, entenderés facilement la indignité du cas advenu et que non pas sans cause le monde en estoit tourblé quant tel noble, homme tout excellent et paternel gouverneur, ses serfz meschantz et inhhumains, ennemis a Dieu et aux hommes, tant vilainement ont trahy, car du bon conte les predecesseurs estoient du commenchement de la sainte Eglise des alors regnantz les melieurs et plus puissantz ...

Dat het hier niet gaat om een eigen toevoeging van de vertaler blijkt uit het feit dat in de bewuste passage een citaat voorkomt, dat de vertaler overeenkomstig zijn gewoonte eerst in het Latijn weergeeft en dan pas in vertaling¹²⁰. Blijkbaar kon de vertaler in de 15de eeuw dus nog beschikken over een handschrift dat in bepaalde opzichten een correctere tekst bood dan de "codex antiquissimus". Deze vaststelling bevestigt meteen onze zienswijze dat de "codex antiquissimus" niet het autograaf van Galbert was, een opvatting waarvoor we hierboven reeds andere argumenten hebben aangedragen. Het betekent tevens dat we moeten aannemen dat nog in de loop van de 12de eeuw een afschrift van het dagboek van

117 PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. XXI.

118 P. THOMAS, *Notes sur Galbert de Bruges*, in *Mélanges d'histoire offerts à Henri Pirenne*, II, Brussel, 1926, p. 515.

119 RIDER, *Galbertus*, pp. 30-31. In het in de Franse tekst ingelaste citaat heeft Rider *Apposita*; PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. XXI n. 1 las allicht correct *Opposita*.

120 Cf. de andere citaten bij RIDER, *Galbertus*, pp. 4, 8, 14 en 16.

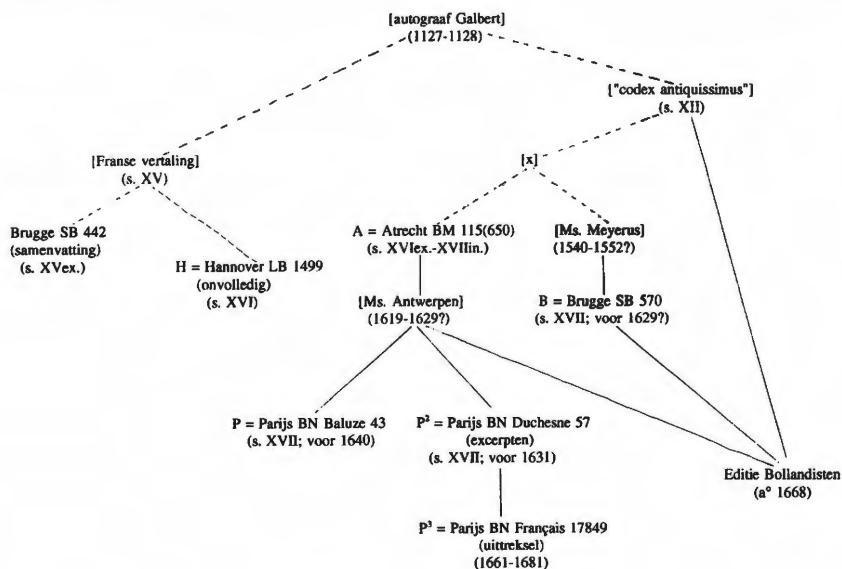
Galbert werd vervaardigd, en dat tot in de late middeleeuwen, toen de tekst herontdekt werd, twee oude manuscripten ervan in een Brugse bibliotheek verborgen zaten¹²¹.

f. Conclusie: de filiatie van de tekstoverlevering

Na deze uitvoerige uiteenzetting over de teksttraditie van Galberts dagboek is het allicht nuttig de essentie van onze bevindingen, die afwijken van wat Rider hierover dacht, nog even kort samen te vatten. Rider, die zich ter zake als dusdanig niet duidelijk uitspreekt, lijkt er vanuit gegaan te zijn dat er in de tekstoverlevering drie takken bestonden die op een of andere manier los van

121 Zoals RIDER, *Galbertus*, p. XXXVII terecht opmerkt, is de Sint-Donaaskerk "the most likely repository of the original manuscript or an early copy of it". Op de vraag hoelang deze handschriften in Sint-Donaas bewaard zijn gebleven, geeft Rider een tegenstrijdig antwoord: op p. XXXVII stelt hij dat een middeleeuws afschrift van Galberts dagboek "until at least the 17th century" in Sint-Donaas heeft berust, op pp. XXXVIII-XXXIX is hij van mening dat er in de 17de eeuw wellicht geen middeleeuws handschrift van Galbert meer werd bewaard in Sint-Donaas en vraagt hij zich af of "the original manuscript and any medieval copies of it" misschien verloren gingen tijdens de godsdienst-troebelen in 1578. Het is m.i. echter best mogelijk dat ze al vroeger uit Sint-Donaas waren verdwenen. De 12de-eeuwse "codex antiquissimus", waar de Bollandisten nog in 1668 de beschikking over hadden, overleefde in elk geval de gebeurtenissen van 1578 en hij was allicht al niet meer in Sint-Donaas aanwezig ten tijde van Meyerus (1540-1552). Rider suggereert weliswaar op p. XXXVII dat Meyerus misschien een oud Galbert-manuscript ontdekte na zijn aankomst in Brugge, doch uit onze bevindingen is gebleken dat het verloren handschrift van Meyerus slechts langs een tussenschakel opklimt tot de "codex antiquissimus". Het is bovendien opvallend dat we voor de 16de eeuw wel twee vermeldingen bezitten van het oude, laat 12de-eeuwse handschrift van de *Vita Karoli comitis Flandriae* van Walter van Terwaan uit Sint-Donaas (thans: Brugge, Groot-Seminarie, 479/104), doch geen enkele attestatie van een eventueel oud Galbert-handschrift dat daar toen nog zou hebben berust. De eerste vermelding van de betrokken codex van Walter van Terwaan komt voor in een inventaris van de sacristie uit 1539: *Sequuntur libri existentes in sanctuario: (...) Item, liber continens vitam boni ducis Caroli comitis Flandrie qui iacet in pulpito sacrarii ad altare eiusdem* (A. DEROLEZ, *Corpus Catalogorum Belgii. De middeleeuwse bibliotheekscatalogi der zuidelijke Nederlanden, I: Provincie West-Vlaanderen*, Brussel, 1966, p. 34 n. 6); de tweede bevindt zich in het posthuum gepubliceerde werk *Natales Sanctorum Belgii* (1595) van Molanus (1533-1585), die zich voor zijn informatie o.m. beriep op Pamelius, die van 1561 tot 1583 kanunnik was in Sint-Donaas: "apud Vualterum archidiaconum Morinensem in libro de vita & interfectione sancti Caroli, & de vindicta interfectorum, qui conservatur in sacrario Brugensi" (RIDER, *Galbertus*, p. XXXVII). Het feit dat dit handschrift zich in de 16de eeuw in de sacristie bevond, houdt allicht verband met het feit dat ook de relieken van Karel de Goede daar toen bewaard werden (zie A. DUCLOS, *De geschiedenis van den zaligen Karel den Goede*, Brugge, 1884, pp. 216 en 219). Over het Sint-Donaashandschrift van Walter van Terwaan, zie J. VAN DEN HEUVEL, *Karel de Goede en de geschied-schrijving*, pp. 62-65 (met twee afbeeldingen).

elkaar opklommen tot de oorspronkelijke tekst van Galbert: 1) de handschriften A, P, P² en P³ alsook de "codex antiquissimus" van de Bollandisten, 2) het handschrift B, 3) de Franse vertaling H. Onze conclusies zien er helemaal anders uit. In onze optiek gaat de volledige Latijnse tekstoverlevering terug op de "codex antiquissimus", die in 1668 de basis vormde voor de editie van Henschen en Van Papenbroeck. Dit thans verdwenen handschrift, dat niet met het autograaf van Galbert mag worden gelijkgesteld, dateerde blijkbaar uit de 12de eeuw (vermoedelijk uit de tweede helft ervan). Van deze codex hangt, rechtstreeks of onrechtstreeks, een ander, eveneens verloren handschrift af, dat de gemeenschappelijke voorouder vormt van de nog bewaarde 16de-17de-eeuwse handschriften. De van deze tussenschakel afgeleide manuscripten vallen uiteen in twee families. De eerste bestaat uit het verdwenen handschrift dat in het bezit was van Meyerus en dat wellicht uit de jaren 1540-1552 stamde, en uit het Brugse handschrift B uit de 17de eeuw (voor 1668, misschien zelfs voor 1629), dat naar alle waarschijnlijkheid een afschrift is van het vorige. De tweede familie heeft als oudste vertegenwoordiger het manuscript A uit de late 16de of vroege 17de eeuw, dat na 1628 in de bibliotheek van de Sint-Vaastabdij in Atrecht terecht kwam. Van A werd een thans verloren Antwerps manuscript afgeschreven dat waarschijnlijk in de jaren 1619-1629 voor (of door) Heribert Rosweyde werd vervaardigd. Dit Antwerpse handschrift vormde op zijn beurt de "Vorlage" voor twee 17de-eeuwse handschriften, die onafhankelijk van elkaar ten behoeve van de Franse historicus André Duchesne werden gemaakt: enerzijds de excerpten van P², die al in 1631 door Duchesne werden gebruikt in zijn *Histoire généalogique* ... , anderzijds de volledige copie P (voor 1640). Het korte 17de-eeuwse uittreksel P³ (tussen 1661 en 1681) gaat wellicht terug op P². Volledig los van deze Latijnse tekstoverlevering staat blijkbaar de Franse vertaling uit de 15de

eeuw, waarvan een onvolledig 16de-eeuws afschrift (H) is bewaard gebleven, evenals een samenvatting uit de late 15de eeuw in het register van Roeland en Antoon de Baenst. Ter verduidelijking van een en ander hebben we onze conclusies inzake de tekstoverlevering ook weergegeven in een verwantschapstabel. Een min of meer zekere filiatie wordt daarin aangeduid met een volle lijn; een stippelijntje wijst erop dat één of meerdere tussenschakels verloren kunnen zijn.

3. Galbert van Brugge: grafelijk ambtenaar en kanunnik van Sint-Donaas

Nu we een beter inzicht hebben verworven in de tekstoverlevering van Galberts dagboek, willen we de aandacht vestigen op een belangrijke passus waar Rider mijns inziens terecht een wijziging heeft aangebracht aan de uitgave van Pirenne. Het betreft de befaamde passage in c. 35, waarin Galbert zichzelf kenbaar maakt en uiteenzet in welke moeilijke omstandigheden zijn dagboek is tot stand gekomen. Bij Pirenne lezen we: *cum locum scribendi ego Galbertus notarius non haberem*; bij Rider staat echter: *cum locum scribendi ego Galbertus non haberem*. Het woord *notarius* bij Pirenne is afkomstig uit de handschriften A, P en P²; het ontbreekt bij de Bollandisten en in het handschrift B. Ook in de Franse vertaling H komt het niet voor: *veu que ne restoit a moy Galbertus ne lieu ne tamps a bonnement escrire*. Rekening houdend met wat hierboven gezegd is over de tekstfiliatie, betekent dit inderdaad dat het woord *notarius* niet in de oorspronkelijke tekst van Galbert stond, en Rider heeft deze variant dan ook met reden naar het kritisch apparaat verwezen. Net als Rider meen ik echter dat er desondanks geen reden is om te twijfelen aan de traditionele kwalificatie van Galbert als grafelijk ambtenaar¹²². De term *notarius* komt immers ook voor in het opschrift van een paar handschriften en, ofschoon het ook hier weer enkel gaat om A en P, vormt de formulering ervan, namelijk *Galbertus notarius Brudgensis*¹²³, gezien het archaïsme *Brudgensis* toch een duidelijke aanwijzing dat dit opschrift tot de 12de eeuw opklimt (confer reeds hoger). Ook de Bollandisten, die in hun uitgave de term *notarius* niet vermelden in c. 35, beschouwden blijkens hun titel en hun inleiding Galbert wel degelijk als *notarius*¹²⁴. Precies het feit dat Galbert inderdaad een grafelijk ambtenaar was, lijkt overigens te verklaren waarom hij in zijn verhaal oog had voor bepaalde gegevens over de grafelijke administratie (c. 35 en 112)¹²⁵. We moeten het ons

122 Cf. RIDER, *Galbertus*, p. XVII n. 22. In de tekst zelf toont Rider zich echter voorzichtig: "He was a clerk, as the charters of 1113 and 1130 indicate, and probably a notary".

123 Voor dit opschrift, cf. RIDER, *Galbertus*, pp. XXIX-XXX. Ook in het opschrift boven de excerpten van P² wordt Galbert als *notarius* aangeduid (*Ibidem*, p. XXXI).

124. AA. SS., *Martii*, pp. 153 ("Galbertus Brugensis, et urbis suae publicus notarius") en 179 ("Alia vita auctore Galberto notario").

125 Betreffende deze passages, zie B. LYON - A. VERHULST, *Medieval Finance. A Comparison of Financial Institutions in Northwestern Europe*, Providence, 1967, p. 16.

derhalve waarschijnlijk zo voorstellen dat de scribent van A (of eventueel van zijn "Vorlage") het woord *notarius* in c. 35 heeft ingelast onder invloed van het opschrift, dat, zoals we reeds gezien hebben, vermoedelijk uit de "codex antiquissimus" stamt. Voortgaande op de aanduiding *notarius Brudgensis* in het bewuste opschrift mogen we misschien aannemen dat Galbert een zgn. *officium-notarius* was, belast met het beheer van één van de verschillende inningsbureau's van het grafelijk domein in Brugge¹²⁶.

De vele en nauwkeurige informatie die Galbert weet mee te delen over de Sint-Donaaskerk en haar kanunniken, evenals de onverholen trots waarmee hij deze kerk beschrijft¹²⁷, maken duidelijk dat hij, zoals zovele andere grafelijke ambtenaren, op een of andere manier verbonden was aan deze collegiale kerk, waarvan de proost sinds 1089 als kanselier van Vlaanderen de leiding had over de grafelijke administratie¹²⁸. Het precieze karakter van deze band kan uit Galberts dagboek evenwel niet worden afgeleid. Sedert de editie van Pirenne wordt vrij algemeen aangenomen dat Galbert geen kanunnik was van het Sint-Donaaskapittel, maar wel behoorde tot de clerus van deze kerk¹²⁹. Ross trok echter zelfs dit in twijfel¹³⁰ en vermoedelijk is het daarom dat Rider naar een eerder vage omschrijving van de band van Galbert met de Sint-Donaaskerk heeft gezocht: hij bestempelt hem als een lid van de *familia* van Sint-Donaas (pp. XIII-XIX), ook al is het gebruik van de term *familia* met betrekking tot een seculier kapittel eerder ongewoon.

Pirenne vestigde reeds de aandacht op een drietal vroeg 12de-eeuwse oorkonden in verband met Brugge, en meer in het bijzonder met Sint-Donaas, waarin een Galbert als getuige optreedt, die misschien met de gelijknamige auteur uit 1127/

126 Over het onderscheid tussen *officium-notarii* en *hof-notarii* in de grafelijke administratie, cf. Eg. I. STRUBBE, *Egidius van Breedene (11..-1270). Grafelijk ambtenaar en stichter van de abdij Spermalie*, Brugge, 1942, pp. 38-39; over de diverse inningsbureau's of *officia* te Brugge, zie A. VERHULST - M. GYSSELING, *Le Compte Général de 1187 connu sous le nom de "Gros Brief" et les institutions financières du comté de Flandre au XIIe siècle*, Brussel, 1962, pp. 79-80, 82, 90-91 en 98-99.

127 Zie c. 37: *Stabat autem ecclesia beati Donatiani aedificata in rotundum et altum (...) unde honestatis suae fulgore preeminebat, velut regni sedes, et in medio patriae securitate et pace, jure et legibus undique terrae partibus salutem et justitiam demandans*; cf. DEMYTTENAERE, *Mentaliteit in de twaalfde eeuw*, p. 78.

128 Zie LYON - VERHULST, *Medieval Finance*, pp. 12-19, alsook A. VERHULST - Th. DE HEMPTINNE, *Le chancelier de Flandre sous les comtes de la maison d'Alsace (1128-1191)*, in *H.K.C.G.*, CXLI (1975), pp. 272-275.

129 PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. III; HUYGHEBAERT, *Galbert de Bruges*, kol. 737; VAN CAENEGEM, *Galbert van Brugge en het recht*, p. 8 en *Historische inleiding*, p. 59.

130 ROSS, *The murder*, p. 66 n. 10: "As a notary under the provost of Saint Donatian he was, of course, closely associated with the clergy of Saint Donatian, but this does not prove that he was a 'member of the clergy of that church' as Pirenne suggests".

28 mag worden vereenzelvigd¹³¹. Anderen hebben daar sindsdien nog een paar charters aan toegevoegd¹³², zodat Rider in zijn inleiding melding kan maken van zes oorkonden uit de periode 1100-1130, die in hun getuigenlijst een *Gualbertus* of *Walbertus* bevatten (pp. XIII-XVI). Volgens Rider handelt het hier op zijn minst om twee verschillende personen. Een eerste Galbert, vermeld in 1100 en 1101, was diaken en kanunnik van Sint-Donaas. Hij is zijns inziens dus vermoedelijk niet de auteur uit 1127/28, maar misschien wel een oudere verwant van deze laatste. Rider wijst er namelijk op dat in dezelfde periode in Sint-Donaas meerdere gelijknamige geestelijken kunnen worden aangetroffen, die allicht familie waren van elkaar (een mooi voorbeeld van dergelijk nepotisme komt voor in Galberts dagboek: kanunnik Fromold de Oude en zijn neef Fromold de Jonge, *notarius*). Een tweede Galbert, die naar het oordeel van Rider wel met de auteur van het dagboek mag worden geïdentificeerd, is de *clericus* die in 1113 en 1130 als getuige wordt vernoemd in grafelijke oorkonden, en hij meent dat het misschien eveneens dezelfde Galbert is die in 1116 tussen andere *Brugenses* figureert in een charter van de bisschop van Utrecht. De *Walbertus* die in 1129 onder de kanunniken van Sint-Donaas wordt opgesomd (en waarin N. Huyghebaert onze auteur vermoedde die na 1127 een prebende in het kapittel had verworven)¹³³, is zijns inziens daarentegen niet dezelfde persoon: "it is difficult to see how the same person would be listed among the canons of Saint Donatian in 1129 and referred to as *clericus* in 1130. Perhaps the canon of 1129 is the same as the deacon of 1100 and 1101. Perhaps the terminology of the witness lists is not as punctilious as one might wish" (p. XVI).

Zelf zijn we de mening toegedaan dat Galbert van Brugge naar alle waarschijnlijkheid wel kanunnik was van Sint-Donaas. We baseren ons hiervoor op een nieuw onderzoek van de getuigenlijsten waarin de naam Galbert voorkomt. Het gaat in totaal om zeven oorkonden (en niet zes zoals Rider dacht) en daaraan dient nog een achtste document te worden toegevoegd, met name een cijnslijst van het Sint-Donaaskapittel. Voor de duidelijkheid geven we hier de betrokken getuigenlijsten, of althans het gedeelte met de getuigen die verbonden waren aan de Sint-Donaaskerk, letterlijk weer:

- * oorkonde van bisschop Balderik van Noyon-Doornik voor het Sint-Donaaskapittel (Brugge, a° 1100): *Signa canonicorum sancti Donatiani: domni Bertulfi prepositi, Dodini decani, Tancredi, Gualberti, Rainlofi, Fulperti,*

131 PIRENNE, *Histoire du meurtre*, pp. II-III: oorkonden uit 1101, 1105 (sic; lees: 1100) en 1116.

132 VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, p. LI (oorkonde uit 1113); HUYGHEBAERT, *Galbert de Bruges*, kol. 737 (oorkonde uit 1129); DE HEMPTINNE - VERHULST, *De oorkonden*, II, 1, p. LV (oorkonde uit 1130).

133 HUYGHEBAERT, *Galbert de Bruges*, kol. 737.

- Gualberti, Raineri, Blithronis, Everolfi*¹³⁴;
- * oorkonde van bisschop Balderik van Noyon-Doornik voor de abdij Sint-Andries (Brugge, a° 1100): *S. Bertulfi prepositi. S. Tancredi. S. Gualberti. S. Rayneri. S. Blithronis*¹³⁵;
 - * oorkonde van graaf Robrecht II voor het Sint-Donaaskapittel (Ieper, a° 1101): *Bertulfus prepositus, Dodinus decanus, Folpertus et Reinlofus presbiteri, Litbertus, Walbertus, Bertulfus diaconi, Tancredus, Gummarus, Reinerus subdiaconi*¹³⁶;
 - * oorkonde van graaf Boudewijn VII voor de Sint-Trudokerk nabij Brugge (Brugge, in het koor van Sint-Donaas, 18 oktober 1113): *in presentia et sub testimonio Bertulfi prepositi, Helie decani, Fromoldi nostri notarii et prepositi, Littere, Gumhari prepositi et canonici, Hugonis, Gualteri sacerdotum et canonicorum, Ripperti diaconi et canonici, Folperti diaconi et canonici, Gualberti, Ledberti, Gozelonis, Symonis, Riquardi ceterorumque quamplurium idoneorum clericorum*¹³⁷;
 - * oorkonde van bisschop Godebald van Utrecht voor het O.L.V.-kapittel te Brugge (a° 1116): *Bertulfus Brugensis prepositus, Helias decanus, Litera, Bliro, Balduinus, Gozelo, Ripertus, Gualbertus, Symon et ceteri Brugenses*¹³⁸;
 - * oorkonde van proost Rogier, deken Helias en het *conventus* van de Sint-Donaaskerk voor de proosdij Voormezele (Brugge, in het kapittel van Sint-Donaas, 30 april 1129): *Testes: Fromoldus prepositus Furnensis, Ribbertus, Erleboldus, Lambertus, Rodulfus presbiteri, Ebrardus magister, Nicholaus, Joseph, Walbertus, Gozelo, Litbertus, Baldewinus, Robertus, Basilius, Robertus, Radulphus Lupus*¹³⁹;
 - * oorkonde van graaf Diederik voor de Eekhoutabdij te Brugge (Brugge, a° 1130): *Testes: Rodgerus Brugensis prepositus, Fromoldus notarius, (...) Walbertus clericus, Rodolfus magister et Brugensis canonicus*¹⁴⁰.

Behalve in deze zeven oorkonden komt de naam Galbert ook nog voor in een cijnslijst van Sint-Donaas, die gedeeltelijk bewaard is gebleven als schutblad

134 Brugge, Archief Bisdom, fonds Sint-Donaas, Oorkonden, A240, nr. 5. Dit charter is tot nu toe aan de aandacht ontsnapt, blijkbaar omdat in de uitgave van A. MIRAEUS - J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, III, Leuven, 1734, p. 313 de getuigenlijst achterwege werd gelaten.

135 E. DE MARNEFFE, *Cartulaire de l'abbaye d'Afflighem et des monastères qui en dépendaient*, Leuven, 1894-1901, nr. X, pp. 19-21. In de editie van MIRAEUS - FOPPENS, *Opera Diplomatica*, I, Leuven, 1723, pp. 272-273, vermeld door PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. III, wordt dit charter verkeerdelijk in 1105 gedateerd.

136 VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, nr. 26, p. 82.

137 VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, nr. 61, p. 147.

138 S. MULLER Fz. - A.C. BOUMAN, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, I, Utrecht, 1920, nr. 286, p. 265.

139 Brugge, Rijksarchief, Aanwinsten, 3472, f° 9r°.

140 DE HEMPTINNE - VERHULST, *De oorkonden*, II, 1, nr. 13, p. 37.

van een handschrift uit de late 12de eeuw¹⁴¹. Naast *Walbertus canonicus* treffen we er tevens een aantal figuren aan uit Galberts dagboek: Fromold de Jonge (*Fromoldi iunioris*), kanunnik Robrecht (*Robberti sacerdotis et canonici*), proost Rogier (<*Rogeri*> *prepositi*), Lambrecht van Aardenburg (*Lambred de Rodanburg*) en de grafelijke ambtenaar Basilius (*Basilus notarius*). Van deze namen behoren alleen die van Galbert en Lambrecht van Aardenburg tot de oorspronkelijke laag, de andere werden later toegevoegd. Het vermelden van Lambrecht van Aardenburg, die omkwam op 30 april 1128 (cf. Galbert c. 108), biedt een terminus ante quem; de toevoeging op rasuur van de naam van proost Rogier, die op 25 april 1127 tot opvolger van Bertulf werd aangesteld (c. 78), wijst erop dat de lijst na die datum nog in gebruik was. Vermoedelijk dateert ze van enkele jaren voor 1127, aangezien Fromold de Jonge en Basilius, die beide in deze cijnslijst tot de aanvullingen behoren, voor het eerst worden vermeld in het dagboek van Galbert van Brugge¹⁴².

Wat leren deze documenten ons nu? Eerst en vooral dat er al in 1100 in het Sint-Donaaskapittel twee kanunniken waren die de naam Galbert droegen. In de aan Rider onbekende oorkonde van bisschop Balderik voor het Sint-Donaaskapittel uit dat jaar komt deze naam immers tweemaal voor onder de *canonici sancti Donatiani*. Het bewuste charter bevestigt aldus in zekere zin Riders opvatting dat er in de oorkonden sprake is van twee verschillende personen met de naam Galbert. Waar hij echter dacht dat de eerste kanunnik was en de tweede niet, blijken ze op grond van de oorkonde uit 1100 allebei lid van het Sint-Donaaskapittel te zijn geweest. Uit de diverse oorkonden kan tevens worden opgemaakt dat geen van beide *Gualberti* priester was. Eén van beiden was blijkens het charter uit 1101 diaken, de andere was voortgaande op de oorkonde uit 1113 hoogstens subdiaken, aangezien hij in deze getuigenlijst na de priesters en de subdiakens staat vermeld. Zonder het voornoemde charter uit 1100 met de dubbele Galbertvermelding te kennen, kwam reeds N. Huyghebaert op basis van deze vaststelling tot de conclusie dat het in de oorkonden van 1101 en 1113 ging om twee verschillende personen¹⁴³. Rider van zijn kant veronderstelde niet ten onrechte dat we misschien te maken hebben met twee verwanten (oom en neef?) (pp. XIII-XV). We kunnen ze in elk geval mooi van elkaar onderscheiden: de oudere Galbert, die diaken was, wordt blijkbaar alleen vermeld in 1100 en 1101; de jongere Galbert, die in 1113 hooguit subdiaken was en nog in 1129 na de

141 Brugge, Stadsbibliotheek, 71 (voorste en achterste schutblad); cf. Eg. I. STRUBBE, *Het fragment van een grafelijke rekening van Vlaanderen uit 1140*, in *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België*, Klasse der Letteren, XII (1950), nr. 9, pp. 21-22 (met de afbeeldingen IV-V; de naam *Walbertus canonicus* staat op afbeelding IV).

142 Over deze beide grafelijke ambtenaren, zie DE HEMPTINNE - VERHULST, *De oorkonden*, II, 1, pp. XXXVII (Basilius, 1128-1139/47) en XLI-XLII (Fromold de Jonge, 1127-1141).

143 HUYGHEBAERT, *Galbert de Bruges*, kol. 737.

priesters staat opgesomd, komt zo te zien voor van 1100 tot 1130; behalve in 1100, wordt hij ook in de cijnslijst van voor 1127 en in het charter van 1129 uitdrukkelijk als *canonicus* of als lid van het Sint-Donaaskapittel bestempeld.

Men zal natuurlijk opwerpen dat we bij onze redenering voorbijgaan aan het verschil in terminologie tussen diverse van deze charters. In tegenstelling tot de beide *Gualberti* uit 1100, die expliciet als kanunnik worden gekwalificeerd, wordt de *Gualbertus* uit 1113 immers slechts vermeld onder de *idonei clerici* die na de *canonici* staan opgetekend. Juist omwille van de aanduiding *clericus* en de optekening na de *canonici* wordt de getuige uit 1113 overigens doorgaans vereenzelvigd met de auteur van het dagboek, waarvan sinds Pirenne wordt aangenomen dat hij geen lid was van het Sint-Donaaskapittel¹⁴⁴. Deze gedachtingang impliceert met andere woorden dat we in feite niet met twee, maar wel met drie gelijknamige personen zouden te maken hebben: twee kanunniken, respectievelijk vermeld in de jaren 1100-1101 en 1100-1129, en een *clericus* vermeld van 1113 tot 1130. De interpretatie van de getuigenlijst uit 1113 die tot deze conclusie leidt, kan ik niet bijtreden. Ze vertrekt namelijk van de premisse dat het woordgebruik met betrekking tot de seculiere kapittels toen reeds gefixeerd was, en dat de leden van een dergelijk kapittel derhalve steeds als *canonici* werden bestempeld. In werkelijkheid lag deze terminologie in de vroege 12de eeuw nog niet vast¹⁴⁵ en werden kanunniken nog geregeld met de meer algemene term *clerici* aangeduid¹⁴⁶. Ook Galbert gebruikt in zijn dagboek het woord *clerici* wel eens als synoniem van *canonici*¹⁴⁷. Het is bovendien opvallend dat in de grafelijke oorkonde uit 1113, die in het koor van de Sint-Donaaskerk werd uitgevaardigd, alleen priesters en diakens als kanunniken worden omschreven, terwijl het Sint-Donaaskapittel onder zijn leden toch ook

144 Zie VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, p. LI; HUYGHEBAERT, *Galbert de Bruges*, kol. 737; RIDER, *Galbertus*, pp. XV en XVII.

145. Zelfs het woord *capitulum*, dat men bij Galbert tevergeefs zal zoeken (cf. ROSS, *The murder*, p. 115 n. 4), begon toen pas in zwang te komen in de betekenis van seculier kapittel; zie G. DECLERCQ, *Het kapittel van Harelbeke in de 11de en de 12de eeuw. Een bijdrage tot de studie van de "vita canonica" in Vlaanderen*, in *Sacris Erudiri*, XXIX (1986), p. 274 n. 30. In het Sint-Donaaskapittel wordt hiervoor nog in 1127 en 1129 de term *conventus* gebruikt (VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, nr. 128, p. 302 en Brugge, Rijksarchief, Aanwinsten, 3472, f° 9r°).

146 Zie de voorbeelden aangehaald bij DECLERCQ, *Het kapittel van Harelbeke*, pp. 279 n. 62 (a° 1114), 281 n. 83 (a° 1066) en 290 n. 126 (a° 1090).

147 Aldus in c. 19: de *canonici loci illius* verwittigen de oom van Fromold de Jonge dat het leven van zijn neef in gevaar is; samen met de *fratres ecclesiae* begeeft de oom (kanunnik Fromold de Oude) zich daarop naar het huis van de proost om hem te smeken zijn neef te redden; het uiteindelijke resultaat van deze tussenkomst van de *clerici* is dat de proost alle gevangenen in bescherming neemt. Zie ook c. 22 waar Galbert verhaalt hoe de kanunniken verhinderden dat de abt van de Gentse Sint-Pietersabdij het lichaam van de vermoorde Karel de Goede zou meenemen; ook hier gebruikt Galbert, blijkbaar ter afwisseling, meerdere termen om de kanunniken aan te duiden: *canonici*, *fratres ecclesiae* en *clerici*.

subdiakens telde (zie de oorkonde uit 1101). Dit wettigt al het vermoeden dat de *idonei clerici* uit 1113 allicht leden van het Sint-Donaaskapittel waren die hoogstens de wijding van subdiaken hadden ontvangen. We hoeven het echter niet bij vermoedens te laten. Eén van de vijf *clerici* uit de getuigenlijst van 1113 was op dat ogenblik immers wel degelijk al kanunnik, met name Gozelo. In een oorkonde van graaf Robrecht II van 15 juli 1110 wordt hij uitdrukkelijk tot de *canonici* van Sint-Donaas gerekend¹⁴⁸, zodat we mijns inziens mogen aannemen dat ook de vier andere *clerici* uit 1113 als leden van het Sint-Donaaskapittel dienen te worden beschouwd. Eén van de resterende *clerici* uit 1113 vinden we in elk geval later als kanunnik vermeld, te weten Letbert die in 1127¹⁴⁹ en 1129¹⁵⁰ samen met de net vermelde Gozelo tot de leden van het *conventus* van Sint-Donaas behoorde. Er is dus eigenlijk geen enkele reden om de Galbert *clericus* vermeld in 1113 te onderscheiden van de Galbert *canonicus* uit de cijnslijst van voor 1127 en uit de charters van 1100 en 1129.

Dat ook de *Gualbertus* uit 1116 dezelfde persoon is, leidt nauwelijks twijfel. Aan het hoofd van de *Brugenses* staan in dit charter immers de proost en de deken van het Sint-Donaaskapittel en de getuigen die erop volgen vinden we in deze periode allemaal terug in andere oorkonden als leden van het kapittel (Litera: 1113; Blitro: 1100; Balduinus: 1127 en 1129; Gozelo: 1110, 1113, 1127, 1129; Ripertus: 1113, 1127, 1129; Symon: 1113)¹⁵¹. De cijnslijst van voor 1127 en het charter van 1129, waar *Walbertus* duidelijk als *canonicus* of als lid van het Sint-Donaaskapittel wordt aangeduid, vergen geen verdere commentaar. Dit is wel het geval met de oorkonde van 1130, waarin een Galbert *clericus* als getuige optreedt. Rider achtte deze vermelding moeilijk verenigbaar met de aanduiding als *canonicus* in 1129, tenzij - zo voegde hij eraan toe - de terminologie van de getuigenlijsten minder precies is dan we zouden wensen (p. XVI). Het is inderdaad een kwestie van terminologie, doch niet in de zin zoals Rider dacht. In tegenstelling tot de meervoudsvorm *clerici* uit 1113, betekent het enkelvoudige *clericus* hier namelijk vermoedelijk niet kanunnik, maar wel grafelijk ambtenaar. De term *clericus* wordt in grafelijke oorkonden immers vaak gebruikt in deze betekenis¹⁵² en dit is wellicht ook hier het geval. Er bestaat

148 VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, nr. 42, p. 118: *Bertulfi Brugensis prepositi et Brugentium canonicorum Helye decani, Tancredi, Gunimari, Radulfi, Gocelonis*.

149 VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, nr. 128, p. 302: *Rodgerius Bruggensis praepositus, Helias decanus, Erlaboldus canonicus, Walterus, Gozelo, Vromoldus, Rippertus, Litbertus, Balduinus, Rotbertus et totus conventus sancti Donatiani*.

150 Cf. n. 139.

151 1110 en 1127: VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, nr. 42, p. 118 en nr. 128, p. 302; voor de overige oorkonden (waarin ook de naam Galbert voorkomt), zie de hoger geciteerde uittreksels. Een vermelding van kanunnik Litera kan men tevens aantreffen in Galberts dagboek (c. 85).

152 STRUBBE, *Egidius van Breedene*, pp. 32-38; voor de periode 1128-1168, cf. DE HEMPTINNE - VERHULST, *De oorkonden*, II, 1, pp. XXXV-LX.

inderdaad een merkwaardig contrast tussen het grafelijk charter van 1130 en de overige oorkonden waar de naam Galbert in voorkomt. In de andere oorkonden vormen de leden van het Sint-Donaaskapittel telkens een gesloten groep die zich duidelijk onderscheidt van de overige getuigen, of eventueel zelfs de gehele getuigenlijst omvat. Ze worden doorgaans aangevoerd door de kapiteldignitarissen (proost en/of deken), en soms wordt uitdrukkelijk gestipuleerd dat de rechtshandeling plaatsvond in de Sint-Donaaskerk. In de oorkonde van Diederik van de Elzas uit 1130 is van een dergelijke groep geestelijke getuigen geen sprake. De getuigenlijst wordt weliswaar aangevoerd door de proost van Sint-Donaas, doch hij treedt hier allicht op in zijn hoedanigheid van kanselier van Vlaanderen. Na hem staat de grafelijke *notarius* Fromold de Jonge vermeld en dan volgen een hele reeks leken (met als eerste de burggraaf van Brugge). Pas helemaal op het einde komen dan de *clericus* Galbert en *magister* Rodolfus, kanunnik van Sint-Donaas. Ook deze laatste getuige had vermoedelijk banden met de grafelijke kanselarij¹⁵³, zodat het er alle schijn van heeft dat de vier geestelijke getuigen in de grafelijke oorkonde uit 1130 slechts werden vermeld omwille van hun functie als ambtenaren. Dat in het charter van 1130 Rodolfus uitdrukkelijk als *canonicus Brugensis* wordt aangeduid en de ervoor vermelde Galbert slechts als *clericus*, mag evenwel niet tot de conclusie leiden dat deze Galbert geen kanunnik was en dus niet met de Galbert *canonicus* uit 1129 en de daaraan voorafgaande jaren zou mogen worden geïdentificeerd. Dit verschil in terminologie is allicht te wijten aan het feit dat dit charter, zoals de meeste oorkonden in deze periode, niet in de grafelijke kanselarij werd geredigeerd, maar wel door de destinataris die niet zo vertrouwd was met de precieze hoedanigheid van de geestelijken in de grafelijke entourage¹⁵⁴ en hun eventuele dubbele functie (kanunnik en ambtenaar). Een redactie door de destinataris kan ook het terminologisch verschil in de reeds besproken grafelijke oorkonde van 1113 verklaren. Het is in dit verband overigens opvallend dat de oorkonden waarin de naam Galbert voorkomt mooi in twee groepjes kunnen worden verdeeld: enerzijds de charters bestemd voor of uitgaande van het Sint-Donaaskapittel, waarin de gebruikte terminologie vrij accuraat is (*canonici, conventus, presbyteri-diaconi-subdiaconi*) en er geen twijfel mogelijk is dat de opgesomde getuigen tot het Sint-Donaaskapittel behoren (1100, 1101, 1129); anderzijds de oorkonden bestemd voor diverse andere destinatarissen (Sint-Andries, Sint-Trudo, O.L.V.-kapittel, Eekhout), waarin de terminologie onduidelijk of in elk geval minder nauwkeurig is (naast elkaar gebruiken van *canonici* en *clerici* in 1113, de vage aanduiding *Brugenses* in 1116) en het precieze statuut van de aan Sint-Donaas verbonden getuigen derhalve voor een deel in het ongewisse blijft.

Uit het bovenstaande mag besloten worden dat in de acht besproken documenten slechts sprake is van twee personen die de naam Galbert droegen. Ze waren

153 Cf. DE HEMPTINNE - VERHULST, *De oorkonden*, II, 1, p. XLIX.

154 Cf. DE HEMPTINNE - VERHULST, *De oorkonden*, II, 1, p. XXXVII.

allebei kanunnik van Sint-Donaas, doch geen van beiden had het tot priester gebracht. De "oudere" Galbert, die vermeld wordt in 1100 en 1101, was diaken. Voor een identificatie met de auteur van het dagboek komt hij wegens de tijdsafstand niet in aanmerking. De "jongere" Galbert daarentegen, die in 1113 hooguit de wijding van subdiaken bezat en blijkens de benaming *clericus* in 1130 tevens grafelijk ambtenaar was, komt voor van 1100 tot 1130. De enige moeilijkheid die nog een identificatie van deze tweede Galbert met de gelijknamige auteur van het dagboek uit 1127/28 in de weg staat, is de algemeen aanvaarde zienswijze van Pirenne dat de auteur nergens laat blijken dat hij kanunnik was van het Sint-Donaaskapittel: "Il n'a pas dû appartenir au chapitre. Dans aucun des nombreux passages où il parle des chanoines de Saint-Donatien, on ne surprend, en effet, un seul mot autorisant à penser qu'il ait été leur collègue"¹⁵⁵. Het is inderdaad zo dat Galbert in zijn tekst een zekere afstandelijkheid in acht neemt t.o.v. de kanunniken van Sint-Donaas (c. 19: *canonici loci illius*, c. 22: *canonici loci eius*) en het is evenzeer waar dat hij niet altijd even fraaie dingen verhaalt over bepaalde leden van het kapittel (zie bijv. c. 83 en 85). Daartegen kan evenwel worden ingebracht dat hij zich al evenmin identificeert met de grafelijke ambtenaren die hij in zijn dagboek vernoemt (zie bijvoorbeeld c. 18 en 23), en toch trekt niemand in twijfel dat Galbert zelf een grafelijk ambtenaar was. Men moet er bovendien rekening mee houden dat de naam Galbert in Vlaanderen niet bijzonder frequent was¹⁵⁶. In de getuigenlijsten van het Sint-Donaaskapittel komt hij tussen 1086 en 1200 enkel voor in de hierboven besproken charters uit de periode 1100-1130¹⁵⁷. Als we de feiten op een rijtje zetten, stellen we dus vast dat zowel de auteur van het dagboek als de "jongere" kanunnik Galbert in dezelfde periode leefden; dat de kanunnik die vanaf 1100 wordt vermeld derhalve de beginperiode van proost Bertulf (1091-1127) nog had meegemaakt en dat uit het dagboek kan worden opgemaakt dat ook de auteur, die blijkbaar reeds een man van een zekere leeftijd was, vertrouwd was met Bertulfs eerste jaren (zie c. 13 en 57)¹⁵⁸; dat noch de betrokken kanunnik noch de auteur het tot priester hadden gebracht¹⁵⁹; dat ze beiden wel op een of andere manier verbonden waren aan de Sint-Donaaskerk en dat ze alletwee ook grafelijk ambtenaar waren. De overeenstemming tussen beide "curricula" is mijns inziens te groot om toevallig te zijn, en ik denk dan ook dat de Galbert van

155 PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. III; cf. ROSS, *The murder*, p. 66 n. 10; HUYGHEBAERT, *Galbert de Bruges*, kol. 737; RIDER, *Galbertus*, p. XIII.

156 Zie de index bij VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, p. 332 en DE HEMPTINNE - VERHULST, *De oorkonden*, II, 1, p. 475.

157 Ik baseer mij hier op het onderzoek verricht voor mijn studie *De dekens van het Sint-Donaaskapittel in Brugge voor 1200*, in *H.S.E.B.*, CXXV (1988), pp. 39-54.

158 Cf. PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. V.

159. PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. II meende dat Galbert van Brugge wel priester was, doch zijn argument werd weerlegd door Ch. DE SMEDT in *Analecta Bollandiana*, 11 (1892), pp. 190-191; cf. ook ROSS, *The murder*, p. 66 n. 9 en HUYGHEBAERT, *Galbert de Bruges*, kol. 737.

Brugge die in 1127/28 zijn dagboek neerpende en de "jongere" kanunnik Galbert die we van 1100 tot 1130 in de oorkonden aantreffen ongetwijfeld één en dezelfde persoon zijn.

4. Besluit

Ter afronding van deze kritische beoordeling van de uitgave van J. Rider past het allicht om de vraag te stellen in welke mate de nieuwe editie al dan niet een vooruitgang betekent ten opzichte van die van H. Pirenne. Rider heeft niet ten onrechte bepaalde aspecten van Pirenne's uitgave bekritiseerd (pp. XLIII-XLV), meer in het bijzonder het ontoereikende en soms onbetrouwbare kritisch apparaat, alsook het feit dat Pirenne in de praktijk blijkbaar niet van de editie van de Bollandisten zelf is vertrokken, maar van de herdruk van deze editie door R. Köpke, waardoor een aantal fouten die al in de tekst van Köpke voorkwamen ook in de editie van Pirenne zijn terechtgekomen¹⁶⁰. In tegenstelling daarmee lijkt de collationering van de diverse handschriften en de editie van Henschen en Van Papenbroeck door Rider zeer zorgvuldig te zijn gebeurd. Bovendien was de opname van al de gewone varianten in het kritisch apparaat ons bijzonder dienstig bij onze poging om de verhouding tussen de verschillende elementen van de tekstoverlevering vast te stellen. In die zin vormt de uitgave van Rider dus zeker een vooruitgang tegenover die van Pirenne. De parallelle editie van de onvolledige Franse vertaling uit de 15de eeuw met de Latijnse tekst vormt ter zake eveneens een pluspunt. Jammer genoeg zijn er echter, zoals we gezien hebben, ook niet onbelangrijke aspecten waar de nieuwe uitgave veeleer een achteruitgang betekent. Denken we maar aan het uniformiseren van de eigennamen en de ermee gepaard gaande eliminatie van talloze archaische grafieën die zeker tot de 12de eeuw (en dus tot Galbert) opklimmen. Negatief is ook dat Rider geregeld verkeerde lezingen in de tekst heeft opgenomen omdat hij geen correct inzicht had in de filiatie van de tekstoverlevering. Hij heeft bij de vaststelling van de tekst meer bepaald het belang van de editie der Bollandisten, die nog gebruik konden maken van een thans verloren 12de-eeuws manuscript, stelselmatig onderschat en te veel waarde gehecht aan het aan Pirenne onbekende handschrift B uit de 17de eeuw. Rider heeft in het algemeen overigens te veel vertrouwen gesteld in de laattijdige handschriften, daar waar uit ons onderzoek is gebleken dat integendeel de uitgave van Henschen en Van Papenbroeck de basis had moeten vormen voor een nieuwe editie van Galberts dagboek. Dit is, vreemd genoeg, precies wat Rider in de verantwoording van zijn eigen uitgave verwijt aan Pirenne (p. XLIII: "Pirenne's edition is ultimately a revision of the Bollandists'"), zodat sommigen zich in het licht van onze bevindingen vermoedelijk de vraag zullen stellen of een nieuwe editie nu wel echt nodig was. Wat

160 Daarbij komt nog dat ook Köpke zich niet rechtstreeks op de editie van 1668 baseerde, maar op een Deense heruitgave ervan uit 1776; zie PIRENNE, *Histoire du meurtre*, pp. XXII-XXIII en RIDER, *Galbertus*, pp. XLII-XLIV.

GALBERT VAN BRUGGE: NIEUWE UITGAVE

er ook van zij, de verkeerde inschatting van de waarde van de handschriften, de soms ongelukkige keuze van de varianten die er een gevolg van is en de uniformisering (en ten dele modernisering) van de eigennamen zijn uiteindelijk allemaal factoren die maken dat de uitgave van Pirenne, niettegenstaande bepaalde gebreken, in menig opzicht ongetwijfeld dichterbij de oorspronkelijke tekst van Galbert dan de nieuwe uitgave in het *Corpus Christianorum*. Het mag bij dit alles voor de modale lezer een troost zijn te weten dat de tekstoverlevering van Galberts dagboek voor zowat 95% overeenstemt en dat derhalve slechts 5% van de lezingen ter discussie staat (Rider p. XLVI), al blijven dit bij een omvang van meer dan 38.000 woorden natuurlijk nog altijd zo'n 2000 varianten¹⁶¹.

161 Met dank aan dra. Ann Kelders die ons meerdere verbeteringen aan de tekst van deze bijdrage suggereerde.